БҮГҮ ЧУРТТАРНЫҢ ПРОЛЕТАРИЙЛЕРИ, КАТТЫЖЫҢАР!

ШЫН

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА ОБЛАСТЬ
БОЛГАШ КЫЗЫЛ ХООРАЙ КОМИТЕТТЕРИНИҢ, АЖЫЛЧЫ ЧОННАР
ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ОБЛАСТЬ БОЛГАШ КЫЗЫЛ ХООРАЙ
СОВЕТТЕРИНИҢ ОРГАНЫ

1925 чылда
үндезилеттинген

1961 ч.
НОЯБРЬ
30
ЧЕТВЕРГ
№ 284 (5074).

Өртээ 2 көп.

Көдээ ажыл-агый продуктуларынга бүгү чоннуң болгаш улус ажыл-агыйының хереглелдерин бүрүн хандырар сорулга-биле көдээ ажыл-агый продукциязының ниити хемчээлин 10 чыл дургузунда барык ийи чартык катап, а 20 чыл дургузунда—үш чартык катап көвүдедир сорулга салдынып турар. Көдээ ажыл-агый продукциязының өзүлдези аңаа өзүп турар хереглелден мурнаар ужурлуг.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ПРОГРАММАЗЫНДАН

КОММУНИЗМНИҢ ТИИЛЕЛГЕЗИ ДЭЭШ ЭРЕС-МААДЫРЛЫГ КҮШ-АЖЫЛ—СОВЕТ КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

Сибирьниң көдээ ажыл-агыйының ажылдакчыларының Новосибирск хоорайга чөвүлел хуралынга 1961 чылдың ноябрь 26-да эш Н. С. ХРУЩЕВТУҢ чугаазы

Эргим эштер сибирьжилер!

Бис силер-биле удаа-дараа ужуражып турар-дыр бис. Сөөлгү чылдарның дургузунда Сибирьге, оон хоорайларынга: Омскиге, Новосибирскиге, Барнаулга, Иркутскиге, Братскиге, Читага, Барабинск болгаш Кулунда ховуларга барып, колхозтарның болгаш совхозтарның амыдыралы-биле таныжар ужур менээ чаңгыс эвес удаа таваржып турган. Бо бүгү болза бодумну кандыг-бир черге-биле сибирьжи деп санаар, Сибирьниң хоочун чурттакчызының эргези-биле силер-биле чугаалажыр барымдааны менээ берип турар-дыр. **(Адыш часкаашкыны).**

Партияның Төп Комитединиң болгаш Совет чазактың мурнундан Сибирь көдээниң ажыл-ишчилери — силерге байыр чедирип база силерниң күш-ажылыңарга чаа-чаа улуг чедиишкиннерни күзеп тур мен. **(Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны).**

Силерге чедип кээрге төрээн бажыңымда ышкаш кылдыр сагындырар, Сибирьниң омак-сергээ сагыжы ёзулуг кирип келир-дир.

Сөөлгү удаа бистиң ужуражыышкынывыс маңаа, Новосибирскиге бо чылдың чазында болган. Бо каш айларның дургузунда чүгле Совет Эвилелиниң улустарынга эвес, харын база кижи төрелгетенниң бүгү төөгүзүнге өңнүр чаагай ужур-дузалыг хөй-хөй болуушкуннар чуртка болган.

Эң-не шылгараңгай болуушкун болза Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXII съездизи болур-дур. Съезд партияның чаа Программазын хүлээп алган, ол Программаны бистер шуптувус коммунизмни тургузарының программазы деп чаңгыс эп-сеткил-биле адаан бис. Херек кырында чогум-на ындыг. Ленинниң сөстерин ёзугаар чугаалаарга: бистиң программавыс — ол дээрге, ажыл-чорудулганың программазы, совет тургузугнуң идеалдарының амыдыралга боттанылышкыны-дыр. **(Адыш часкаашкыны).**

СЭКП-ниң чаа Программазының дугайында чүректиң ханызындан хөй-хөй чылыг сөстерни чугаалаан болгай. Бис ындыг сөстерни акы-дуңма коммунистиг болгаш ажылчын партияларның удуртукчуларындан, капиталистиг чурттарның ажылчыннарындан болгаш тараачыннарындан, демдиглелиг интеллигенциязындан дыңнаан бис.

СЭКП-ниң Программазы — ол дээрге социализмче баар оруктуң, коммунизмче баар оруктуң бүгү делегейниң ажылчы чоннарынга чырыдып турар чырыктың херели-дир деп олар чугаалап турганнар. **(Адыш часкаашкыны).**

Бистерге, совет кижилерге, СЭКП-ниң Программазы — ол дээрге, амыдыралдың программазы, улустуң аас-кежии дээш демиселдиң программазы-дыр. Бодунуң XXII съездизинге бистиң партиявыс сагыш-сеткилди хаара тудуп турары, экономиканың болгаш культураның хөгжүлдезиниң ындыг темпилерин айыткан. Мен чурагайларны айытпас мен. Бис чээрби чыл болганда металлды, одаар чүүлдү, электроэнергияны, машиналарны, химия продукциязын бүдүрер талазы-биле, тарааны, эътти, сүттү болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа продуктуларын бүдүрер талазы-биле кандыг деңнелди чедип алган турарывысты дугайын СЭКП-ниң Программазында чугаалап турар.

Ам эштер, ажыл-херек дээш, партияның төөгүлүг XXII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар талазы-биле маадырлыг күш-ажыл дээш эштер деп чугаалаар ийик мен. **(Адыш часкаашкыны).**

Совет кижи бүрүзү бодунуң ажылдап турар черин билген турары, ол бодунуң хүлээлгезин ханы медереп билир чорук-биле бодунуң күштерин, энергиязын, угаанын, талантызын, бүгү сагыш-сеткилин коммунизмниң тургузуушкунунга берген турары биске чугула.

Чээрби чыл — ол дээрге ындыгла улуг эвес хуусаа-дыр. Ынчангаш хүн бүрүзүн, шак бүрүзүн халас эрттирбес ужурлуг. Шаг-үе тудар арга чокка дүрген бурунгаар чоруп орар, ынчангаш тодаргай бедикке үнүп келгеш чоргаарал-биле мынчаар чугаалаар ужурлуг бис:

— Бистиң улузувус, бистиң партиявыс бодунуң төөгүлүг хүлээлгезин күүседип, коммунизмни тургускан. **(Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны).**

Келир үениң оруунда бүгү бергени билбишаан, партия хүн бүрүнүң күжениишкинниг күш-ажылынче ажылчыннарны, колхозчуларны, интеллигенцияны кыйгырып турар. Бурунгаар шимчээшкинниң темпизи коммунистиг тургузуушкуннуң бүгү участоктарынга чугула. Ынчаарга ол темп социалистиг көдээ ажыл-агыйга, кижиге чемненилгениң продуктуларын бүдүрүп турары, бистиң тудуушкунувустуң участогунга онза чугула.

Көдээ ажыл-агый продуктуларының элбекшилин тургузарының сорулгазын шиитпирлээринге боттарының салыышкынын Совет Эвилелиниң бүгү районнары киирер ужурлуг. Онза улуг салыышкынны силер, сибирьжилер киирер ужурлуг силер. Сибирь — бистиң Төрээн чуртувустуң байлак болгаш калбак-делгем крайы. Ол байлактарны бирги ээлчегде силер улуска бараан болур кылдыр тургузар ужурлуг силер. Коммунизмни тургузар дээш бүгү улустуң демиселинге Сибирьниң колхозтарының болгаш совхозтарының киирер улуун чугаалаарын күзеп тур мен.

Сибирь 3,5 миллиард пуд тарааны бүдүрер болгаш күрүнеге 2 миллиард пуд чедир тарааны садар ужурлуг; 3 миллион 600 муң тонна эътти бүдүрер болгаш 3 миллион тоннаны садар; 20 миллион тонна сүттү бүдүрер болгаш он алды миллион ажыг тоннаны садар; 137 муң тонна дүктү бүдүрер болгаш садар. Чедип алыры-биле ажылдаар чүүлдер бар-дыр, угаан-бодалды салыр чүүлдер бар-дыр! **(Адыш часкаашкыны).**

Коммунистиг тургузуушкунда бодунуң сорулгаларын холга алган турар төлээде, күжениишкинниг ажылдаар, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин дүрген өстүрериниң курлавырларны эң калбаа-биле ажыглаар херек.

Эң кол курлавырларның бирээзи болза черни шын ажыглаары, эң-не хөй тарааны, эң-не хөй мал чемнерин, а ындыг болганда эң-не хөй эътти болгаш сүттү ап болур тарылга шөлдериниң ындыг тургузуун тургузары болур. Оон ужурунда чер ажылының системазының дугайында айтырыг ам чүгле көдээ ажыл-агыйның ажылдакчыларынга эвес, харын база бүгү совет улуска аажок улуг ужур-дузалыг болуп турар.

В. Р. Вильямстың чер ажылының сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгезиниң системазының ажык чогу

Эштер! Чер ажылының сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилге системазын ажыглаан чоруктуң уржуктарын чайладыр талазы-биле партия көдээ ажыл-агыйның бүгү ажылдакчыларының идепкейлиг деткимчези-биле сөөлгү чылдарда улуг ажылды чорутканы. Академик В. Р. Вильямстың ажылдап кылганы сиген аралаштырар тарылга ээлчештирер системаны 1953 чылга чедир бистиң чуртувустуң колхозтарынга болгаш совхозтарынга күжениишкин-биле албадап турганын билир болгай силер. Вильямс, улуг эртемден болуп тура, партияның идегелин ажыглавышаан, сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгезин дайын мурнундагы чылдарда калбаа-биле болгаш бүгү-ле черлерге нептередирин эң-не чүткүлдүг-биле чедип ап келген. Бо айтырыгның талазы-биле оон чамдык чугааларын силерге сагындырарын чөпшээреп көрүңер.

«...ССРЭ-ниң бүгү-ле областарының бүгү-ле черлеринге сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгезин чорудар дээш туржуп турар бис, үнүш ажылын улам ыңай таарыштыр чорударының кол ужур-дузазы ында-дыр»—деп Вильямс бижээн.

Ол элээн сөөлзүреди дараазында шыңгыы негелдени салып турган:

«Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, чурттуң бүгү районнарынга сиген аралаштырар шын тарылга ээлчештирилгезин тургузарынга эргежок чугула хөй чылдыг сигеннерниң тарылгазын калбартырынга тарылга шөлдериниң бүгү немелде өзүлдезин берген турар ужурлуг».

Сигеннер — Вильямстың чүдүлгези ол турган. Бир эвес колхозтар болгаш совхозтар хөй миллион гектар кур черлерни аңдаргаш, оларның эң хөй кезиинге сиген тараан болза, шак ындыг өөредиг бисти кандыг чүвеге чедирип болгу дег турганын минута хиреде безин бодап көрүңерем.

Капиталистиг кожайдан хлеб дилээр ужурга таваржып турган ийик. А ол кожайны бистер билир бис, ол капиталистиг болганда: хлеб өртээнге алдыныңар әкелиңер, чоннуң акшазын үндүрүңер деп чугаалаар ийик. Оон өске хоойлуну ол билбес: алыр болганыңда — орнун дугла. Аас-кежик болуп, ындыг чүвеге таварышпаан бис, чүге дээрге, кур черни шиңгээдип алыр айтырыгны партия мерген угаан-биле болгаш эттүр көрүүшкүн-биле шиитпирлээн, колхозтар база совхозтар чаа черлерге хөй миллиард пуд тарааны бүдүргеннер. **(Адыш часкаашкыны).**

Вильямс дээрге, сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгезин бүгү-ле черлерге бүгү-ниити чорударының талалакчызы чораан дээрзин демдеглээр дээш оон чугааларын чижек кылдыр көргүстүм. Бо дугайын чугаалаары чугула, чүге дээрге, оон өөреникчилери оларның башкызы бодунуң системазын бүгү чуртче каҗан-даа нептеретпейн чораан дээр хөөннүг бадыткаарын оралдажып турарлар.

Вильямстың саналдарын Көдээ ажыл-агый министерствозунга, ылаңгыя Курпланга ол үеде деткээн турган, тарылга ээлчештирилгезин ажылдап кылырда ук саналдарны үндезин болдурган. Чуртка сиген аралаштырарын бүгү-ле черлерге чорударынче утланыышкынны кылган турган, ынчаарга хөй-хөй областарга тараан сигенниң хуузу 25—30 болгаш оон-даа хөй болуп турган. Хөрзүннүң тургузуун болгаш үнүш-дүжүттүң катап тургузарының кара чаңгыс оруу сигенде деп Вильямс көрүп, оортан бүгү-ле түңнелдерни үндүрүп келген.

Вильямстың удурланыкчыларының хөй турганын чугаалаар херек, сиген аралаштырар системага олар теория-даа, практика-даа талазы-биле чигзиниг турганнар.

Вильямстың удурланыкчыларының аразынга эң улуг совет эртемденнер бар турган, олар бистиң көдээ ажыл-агый эртемивистиң хөгжүлдезинге хөй чүүлдерни кылганнар, оларның шинчилелдерин чүгле ССРЭ-де эвес, харын даштыкы чурттарда безин хүлээп көрүп турар.

Чер ажылының сиген аралаштырар системазынга академик Д. Н. Прянишников удурланып турган. Вильямстың частырыглыг чүүлдерин ол дидими-биле, мен бодарымга, маадырлыы-биле шүгүмчүлеп, сиген аралаштыр тарыыр чорук тарааны болгаш мал ажылынга чемнерни бүдүрериниң өзүлдезин моондактап болур дээрзин бадыткап көргүскен.

Сиген аралаштырарын Д. Н. Прянишниковтуң канчаар көрүп турганын бөгүн сактып чугаалаары ажыктыг боор.

«...Сиген аралаштырар системаны чамдык кижилер бүгү-ле хоралыг чоруктардан «бүгү-ле үелерде солуттунмас болгаш бүгү-ле улустарга тааржыр» кандыг-бир күчүлүг эм кылдыр көрүп, бүгү черлерге, эвээш чоннуг-даа, сырый чоннуг-даа районнарга, чижээ, Заволжьениң болгаш Казахстанның мал ажыл-агыйларынга, Соңгу Украинаның свёклачигирлиг ажыл-агыйларынга бир дөмей тааржыр чаңгыс система туруп болбас дээрзин уттуп турарлар... Янзы-бүрү системаларны болгаш оларның-биле холбашкан тарылга ээлчештирилгелерин бүрүнениң ниити эрге-ажыктарынга болгаш түс-түс черлерниң чаягаар төөгүлүг база ажыл-агый байдалдарын барымдаалап көөрүнге дүүштүр география талазы-биле сайгарылдыр тургузарының дугайын чугаалаары чугула, ынчангаш универсалдыг ужур-дузаның кандыг-бир «философтуг эртинезиниң» дугайында, көдээ ажыл-агыйны үелен болгаш өртемчейден дашкаар эде чаартырының кандыг-бир аргаларының дугайында күзелди соксадыры чугула» деп бодунуң ажылдарының бирээзинге ол бижээн.

Сиген аралаштырылгазы болза Барыын чүкте чер ажылының характерлиг онзагай чүүлү болуп турар дээр янзылыг бадыткаарын оралдашкан сиген аралаштырылгазының талалакчыларын Д. Н. Прянишников сойгалап илереткен.

«Сиген аралаштырар чоруктуң дендии камгалакчылары Барыын Европада сиген аралаштырылгазы болдап турар деп бадыткавышаан, принципиалдыг шын эвес айтыышкындан аңгыда херек кырында улуг частырыгны кылып турарлар, ынчаарга Барыын Европада медени чаңгыс чылда ажыглавышаан, чемиштиг үнүштерниң тарылгазын колдадып турар болгай...

Барыын чүкте сиген аралаштырылгазын, чижээ, Швейцарияда чүгле мал ажылдыг ажыл-агыйларның онзагай байдалдарынга таарыштыр ховар чорудуп турар. Ынчалзажок, Швейцарияда сиген аралаштырылгазын колдаткан чоруктуң кол түңнели болза, бодунуң тараазы анаа чүгле дөрт ай дургузунда четчири болуп турар» деп, Прянишников бижээн.

Академик Д. Н. Прянишников дараазында түңнелди кылган:

«Ынчаарга Барыын чүкте сиген аралаштырылгазы болдап турар дээр дугайында үргүлчү айтып турар чорук күш чок болуп турар-дыр — ында дүжүттү сиген аралаштырылгазының киржилгези чокка гадан 28 центнер чедир (бүгү-ле чурттарга ортумаа-биле) бедиткен».

Сиген аралаштырылгазын Прянишников хүлээвейн, хөрзүннүң үнүш-дүжүттүүн бедидер талазы-биле элээн ажыктыг бодунуң аргаларын айыткан. Өлекти, минералдыг чемиштидилгелерни бүдүрериниң көвүдедирин, а ол ышкаш азот чыыкчылары—бобы культураларын тарыырын ол үндезин болдурган. Дүжүттүг бедидеринче болгаш тараа бүдүрериниң көвүдедиринче кол оруку ында кылдыр ол көрген.

Сураглыг эртемденнерниң бодамчалыг хөй саналдарын ол үеде барымдаалап көрбээни кончуг хомудаңчыг-дыр. Чер ажылының талазы-биле бодунуң системазын Вильямс ёзулуг-ла күш-биле нептередип, бодун-биле чөпшээрешпээн кижилерни эш-хуузунуң кандыг-даа чугаалажылышкыны чокка шыңгыы бурууладырының оруунче кирип турган.

Академик Прянишниковка харылавышаан, Вильямстың бижээни болза:

«Чемиштидилге болгаш дүжүт дугайында академик Прянишниковтуң сан түңнелдери курган черниң алды кезээниң бирээзин ээлеп турар күрүнени ол орукче идип турар-дыр. Бодунуң туруштарын бодап көөр үези келген. От-биле баштактанып болбас. Камгалалдың кайы талазында турарывысты тодаргай медереп билир херек».

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, сиген аралаштырылгазының системазы дээш туржуп турар болзуңза, бистиң талавыста сен, сиген аралаштырар чорукка удур болзуңза—камгалалдың өске талазында сен дээни ол-дур.

База бир факт бар. Чаңгыс культурага үндезилээш, ажыл-агыйларны специализастаарының идеязын сураглыг эртемден Доярөнко көдүрүп турган. 1929 чылда оон бижээни болза:

«Кайы-бир бодалдарның салдары-биле специализастаттынган бараанныг ажыл-агыйны тургузар дугайында айтырыг амгы үеде бистиң мурнувуска тургустунуп турар-дыр, тодаргай культураны тарыырынга бис эң хөй шөлдүг болур чаңгыс культураны тарыыр чоруктуң ындыг чадазының дугайында айтырыг бистиң мурнувуста тургустунуп турарын баш бурунгаар чугаалап көрейн, оортан дүжүт шоолуг эвес кудулаар апаар».

Чаңгыс культураны тарыыр чоруктан дүжүттүң кандыг-бир кудулаашкынын Доярөнконуң бодап турганын көрүп көрүңердаан. Эртемге болгаш техникага улуг дептилгезини ол ынчан билип шыдавайн турган. Агротехниканы ёзулуг сагып, шөлдерни чемиштидип турган кукурузаны улаштыр тарыырга, дүжүттүң кудулавазын Совет Эвилелиниң мурнакчы колхозтарының болгаш совхозтарының, АБШ-тың фермерлиг ажыл-агыйларының дуржулгазы көргүскен. Харын-даа чаңгыс культураны тарып тургаш дүжүттү бедидип болур.

Доярөнконуң бадыткаашкынынга Вильямстың харыызы мындыг болган:

«Социалистиг ажыл-агыйны, ылаңгыя чүгле чаа организастаттынган тараалаң совхозтарны тарылга ээлчештирилгезин хүлээп көрбес орукче, чаңгыс культураны тарыыр орукче идип турар дайзын ол четчири-биле ажык болгаш ыяр арын чок дорамчылакчы тезисте мырыңай-ла илдең, көскү-дүр».

Маргылдааның шак ындыг методу турда чер ажылының сиген аралаштырар системазындан аңгыда өске кандыг-даа системазын камгалаары берге болган.

Сиген аралаштырылгазын бүгү-ле черлерге чаңгыс ааай нептереткен чорук бистиң чуртувустуң көдээ ажыл-агыйынга шыңгыы когаралды чедирген. Эң-не үнүш-дүжүттүг хөй миллион гектар черлерге эвээш продуктулуг сигеннерни тараан турган. Хамаарышкан зонага эң-не дүжүттүг тараа культураларының тарылгазы кызырылган, оларның орнунга тарылга ээлчештирилгезинге сиген тарылгазын чорутткан. Гектардан 5—6 центнер сиген бээр ындыг районнарга хөй чылдыг сигеннерни өстүрүп турган. Херек кырында черлер куруг чыткылаан.

Оон түңнелинде тарааны бүдүрери чаңгыс деңнелге туруп берген, харын-даа эвээжээн. Мал ажылының чем-сууру баксыраан турган, чүге дээрге, гектарга болгаш үндүрген күш-ажылга онаалдыр санаарга мал чемнериниң эң эвээш единицазын бээр ындыг культураларны тарып келген.

Тюмень областа «Песьяновский» совхозтуң зоотехниги эш А. С. Любина маңаа санал берди. Силос-биле малды чылда улаштыр чемгерип ажаааганының түңнелдерин ол кайгамчык эки чугаалады. Сиген аралаштырылгазының үезинде малды чемгерериниң нормазы эң эвээш турган, кукурузаны болгаш өске-даа үнелиг культураларны тарыырынче шилчээни-биле холбаштыр мал чемнери-биле бүрүн хандыртынып турар. Көдээ ажыл-агыйның практиказы менээ эки билдингир. Шаанда инектерни олар чүгле кыш эрттирип алзыннар дээш салып турган. Ынчангаш саалда дыка кудулап келген, а чазын инектер одарларже чөлдүрей берген үнүп турган. Тараачыннар мынча дижип турганнар: сүт майның төнчүзүнде—июньнуң эгезинде көстүп келир, тодаргайлаарга, каҗан оът-сиген үнгенде ам көстүп келир.

Ажыл-агыйга кукурузаның бедик дүжүдүн хандырып турар дуржулгалыг удуртукчуга ындыг үелер ам мөңгези-биле эрте берген. Дуржулгалыг ындыг удуртукчу малды чылдың дургузунда азырап, сүттүң хөй саалдазын бүгү чылдың дургузунда ап турар.

Партияның Төп Комитеди 1954—1955 чылдарда болгаш дараазында чылдарда көдээ ажыл-агыйда ажыл-херектиң байдалын ханызы-биле анализтеп көргенинге үндезилээш, сиген аралаштырар тарылганың ээлчештирилгезиниң ажыктыг азы ажык чогун өөренип көргенинге үндезилээш чер ажылының сиген аралаштырар системазының четпестерин ханы болгаш принципиалдыг шүгүмчүлелге таварыштырган, сиген аралаштырар чорукту чаңгыс ааай ажыглааның чедирген уржуктарын көдээ ажыл-агыйның ажылдакчыларының мурнунга, бүгү совет улустуң мурнунга илереткен.

Академик В. Р. Вильямс—бистиң чуртувустуң талантылыг эртемденнериниң бирээзи. Хөрзүн ажылынга, хөрзүннү ажылдап кылыр чорудулганың теориязынга чаа хөй чүүлдерни ол киирген. Бо талазы-биле бистер ону болур-чогуур-биле үнелеп турар бис.

Чер ажылының талазы-биле Вильямстың сиген аралаштырар системазы кандыгыл дээрге, ол система бодунуң үндезининден частырыглыг болган.

Чүгле хөй чылдыг сигеннер хөрзүннүң тургузуун катап тургузар аргалыг, хөрзүнге үүрмек бүдүн хевирлиг шынар киирер деп Вильямс барымдаалап турган. Хөй чылдыг сигеннер болза, оларның дараазында тарыыр чазын чаҗар культураларның дүжүдүн берип шыдаар эң-не үнелиг баштайгы культура кылдыр ол санап көрген.

Хөй чылдыг сигеннерни ол херек кырында бурган ышкаш көрүп, оларның салдарын чемиштидилгелерниң болгаш агротехниканың ужур-дузазындан хөөрүлчак кылдыр хаая эвес барымдаалап келген.

Бодунуң теориязынга болгаш оортан хамаарыштыр сиген ширини аңдарарының хуусааларынга үндезилээш, Вильямс күзүн чаҗар культураларны херек кырында хүлээп көрбес деп түңнелди кылган. Оон бижээни болза:

«Сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгезинде эң дээре шөл болза, хөй чылдыг сигеннерни дөрт эдерген шөл болур. Чайгы чер аңдарылгазындан артып калган эрге чаңчылды ёзугаар ол шөлдү күзүн чаҗар тараага амга чедир хаая эвес ажыглап турар. Сиген тараан сөөлүнде күзүн чаҗын тарыыр үнүштерни дөрт тарып турары—эң ханы частырыг-дыр».

Бодунуң логиказын эдербишаан, Вильямстың оон ыңай уламчылааны: «Сигеннерниң сөөлүнде күзүн чаҗар үнүштерни тарыырга, тарылга ээлчештирилгезинде ол эң дээре черни иштээн-даа болза, үргүлчү чавыс дүжүттү берип турар».

Ол дараазында шуут үзе түңнелди кылган: «Сиген тарааның сөөлүнде шөлге чазын чаҗар үнүштерни ынавыла тарыыр ужурлуг, күзүн чаҗар үнүштү кандыг-даа чылдагаан-биле тарып болбас».

Бо чорук херек кырында чүү чүвеге чедиргенин силерниң араңарда хөй кижилер билир. Чижээ, Украинаны ап көрүңер. Республикада эң-не бедик үнелиг болгаш бедик дүжүттүг тараа культуразы—күзүн чаҗар кызыл-тас. Гектардан ол 30 центнер, харын-даа оортан безин хөй дүжүттү берип турар. Ынчаарга, сиген аралаштыр тарыыр системаның хоойлуларын ёзугаар алырга, күзүн чаҗар кызыл-тас шөлдерден кыстырар. Украинаның болгаш Соңгу Кавказтың байдалдарында ийи-үш катап чавыс дүжүттүг чазын чаҗар кызыл-таска орнун чайлап бээр ужурлуг болуп турар.

Моон-биле холбаштыр Украинага чазын чаҗар кызыл-тасты нептереткени-биле дөрт харылзаалыг бир болуушкунну силерге сактып чугаалаар бодай-дыр мен. 1947 чылдың февральда партия Төп Комитединиң Пленуму болган. Пленум берге байдалдың үезинде чыылган. Дайынның аар уржуктары болгаш 1946 чылдың улуг кадаашкыны, ылаңгыя Украинаның көдээ ажыл-агыйынга кестүп бербээн улуг согугну таварыштырган. Ынчан Республика аңчүттүг 1921 чылдаазындан безин чавыс дүжүттү ажаап алган. Өлүшк Украинага 1946 чылдаазындан безин эвээш болган чылдар оон сөөлүндеги чылдарда турган-на харын, ынчалзажок 1946 чыл ышкаш дүжүт чок чыл оон ыңай катаптаваан. Херектиң ужуру чүдел дизе, 1946 чыл дайын сөөлүндеги баштайгы чыл болганында, черни инектер-биле аңдарып, кижилер харын-даа хол-биле хүүректерни туткаш, черни хаая эвес казып, аңдазынны сөөртүп турганнар. Шак ындыг хүлээп көрүүшкүнден кортпас бис. Чон дайзынны чылча шаварынга бүгү күжүн берген болгаш төөгүлүг тиилелгени чедип алган. **(Адыш часкаашкыны).** Көдээ черлерге машиналар-даа, одаар чүүл-даа чок турган, ынчалзажок балыг эттине бээр дээрзин кижилер билип турган.

Курган областа Шадрин районнуң «Ленинниң чагыглары» колхозтуң хову ажылдакчызы Т. С. Мальцев ТК-ның февраль Пленумунга санал берген. Күзүн чаҗар кызыл-тастың Зауральеде бедик дүжүдүнүң дугайын ол чугаалаан. Мээң чугаамны шыны-биле билип алырын дилеедим, Терентий Семенович, кончуг эки чугаалаан силер, бедик дүжүттү алырынга Уралдың болгаш Сибирьниң кайгамчык улуг аргаларын бодунарның чижээнерге көргүскен силер. Силерниң адрезиңерге чугаалаарда шүгүмчүлел чуруму-биле эвес, а бодумнуң бодалдарымны илередир дээш ынчап тур мен.

Чазын чаҗар кызыл-тастың бедик дүжүдүнүң дугайында каҗан Мальцев чугаалай бээрге, ол культураны Украинага албадаарын Сталин оралдажып турар-дыр деп бодаан мен. Херектиң ужуру чүдел дизе, бо дугайында биеке оон-биле чугаа дайын мурнунда болган чүве. Чазын чаҗар кызыл-тасты Украинага тарып болбас деп ынчаарда чугаалаан мен. Чазын чаҗар кызыл-тас аңаа бедик дүжүттү бербес. Ону хөй тараан тудум-на улам эвээш тарааны алыр бис. Ол ынчан мээң-биле чөпшээрешкен. Дүжүт чок 1946 чылдың сөөлүнде, чуртка тараа чок турда, а Мальцев чүве чугаалап, чазын чаҗар кызыл-тас дээш кызыдып турар мындыг болган. Украина болгаш Зауралье —аңгы-аңгы зоналар, ында байдалдар мырыңай өске-өске дээрзин Сталин тодаргайлап билбейн, мээңии шын эвес, а Мальцевтиңи шын деп түңнелди кылгаш, чазын чаҗар кызыл-тасты Украинага база тарыңар деп чугаалай бээр ирги бе деп айыылзаныышкын тыптып келген.

Ол шынап-ла ындыг болган-даа. Пленумнуң хуралы доозту берген чүве. Политбюро кежигүннериниң чыглыр комнатазынче кире бердивис. Сталин дораан-на менден айтырып эгеледи:

— Силер күзүн чаҗар кызыл-тасты тарыыр дээр силер бе?

— Ийе, күзүн чаҗар кызыл-тасты тарыыр дээр мен—деп, харыыладым.

— А Мальцевтиң чүнү чугаалаанын дыңнадыңар бе?

— Ийе, дыңнадым, ынчалзажок ол дээрге, Урал, Сибирь-дир, а Украина эвес, Соңгу Кавказ эвес-тир.

Ол мээң-биле чөпшээрешпээн болгаш мынча диди:

— Силерде кара хөрзүннүг чер болгай.

— Ийе, бисте кара хөрзүннүг чер, ындыг болза-даа чазын чаҗар кызыл-тас Украинаның байдалдарында дүжүт бербейн турар—деп, харыыладым.

Ындыг болза-даа Сталин мынча деп чугаалаан: чазын чаҗар кызыл-тасты бүдүрерин Украинаның шыңгыы хожудадып турарын Пленумнуң шиитпиринге бижиир болгаш ол культураның тарылгазын калбартырын хандырарын сүмелээр.

ТК-ның 1947 чылдың февральда болган Пленумунуң шиитпиринге ону ынчаар бижээн-даа турган.

Чазын чаҗар кызыл-тастың тарылгазын нептередири Украинаның көдээ ажыл-агыйын хоозурадып болур турган. Чазын чаҗар кызыл-тасты республика тарып эгелээн. Колхозтар болгаш совхозтар чазын чаҗар кызыл-тастың тарылга планын ажыр күүседип турар дугайында дыңнадыглар солуннарга база журналдарга дола берген. Украинага сураглыг колхоз даргазы М. А. Посмитный сөөлүнде харын меңээ мынча деп чугаалаан:

— Чазын чаҗар кызыл-тасты тарыдым деп медээ бердим, а тарааным күзүн чаҗар кызыл-тас-ла болгай. **(Каткы, адыш часкаашкыны).**

Шаг-үе эртип-ле турган. Украина 1948 чылда дүжүт талазы-биле экижий берген. Чазын чаҗар кызыл-тастың күседи-биле эвес болбайнаан. Колхозтар болгаш совхозтар күзүн чаҗар кызыл-тасты мурнуку хевээр ылакшыл-биле тарып турганнар.

Чазын чаҗар кызыл-тасты Украинага тарыырын оон ыңай үргүлчүлээр болза, тараа чок болур деп Сталинге чугаалаан мен. Ол ону хүлээп көөр ужурга таварышкан болгаш ТК-ның февраль Пленумунуң шиитпирин эде көөрүнге чөпшээрешкен, ынчалзажок ТК-ның шиитпириниң аргазы-биле эвес, а хайыы арга-биле. Эртемденнерниң болгаш практиктиг кижилерниң чөвүлел хуралын чыылдырарын, чазын чаҗар кызыл-тастың Украинага тарылгазын оон соңгаар канчаары деп айтырыгны чугаалажып көөрүн Сталин чөпшээрээн.

1948 чылда Украинаның КП Төп Комитеди эртемденнерниң болгаш практиктиг кижилерниң чөвүлел хуралын чыылдыргаш, кандыг кызыл-тасты күзүн чаҗарын бе, азы чазын чаҗарын бе, кайызын тарыыры дээре болурул деп айтырыгны оларның чугаалажып көрүүшкүнүнге киирген. Күзүн чаҗар кызыл-тасты тарыыр херек дээрзин билип турганывыс шын-на харын, ынчалзажок ол дугайында эртемденнерниң ажыы-биле чугаалаары херек турган.

Ол дээрге солун чөвүлел хуралы болган. Киевке совхозтарның директорлары, колхозтарның даргалары, тускай эртемниглер, эртемденнер, селекционерлер 500 кижи чыылган. Күзүн чаҗар кызыл-тасты тарыыры дээш туржуп турарымның шуптуу билир болганда: силерже ыйгыышкын кылбас төлээде, чөвүлел хуралдан ыңай чоруй барайн, мен чокта боттарыңар-ла шиитпирлеп көрүңер деп чугаалаар ужурга таварышкан мен. Оортан чоруй барган мен, ынчалзажок чөвүлел хуралга чүнүң дугайын чугаалажып турганын кабинетке дыңнап олурган мен. **(Каткы).**

Чугаалажып көөрү эгелей берген. Ол дээрге, изиг тулчуушкун болган. Практиктиг эштер чамдык эртемденнерни кыжыктырбайн-на барганнар, ол эртемденнер чүнү кылырын безин аайын тыппайн айкап бергеннер. Колхоз даргазы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры мөчүп калган эш Петр Егорович Кислицаны сактып тур мен. Кандачал областарның бирээзи—Николаевск областа «Ильичиниң чагыглары» колхозту ол удуртуп турган. Ол колхозка ынчаарда Социалистиг Күш-ажылдың он бир маадырлары бар турган.

Эш Кислицаның чүнү чугаалаарын шупту манап олурганнар, чүге дээрге, оон авторитеди кончуг улуг турган. Кислица барык-ла мынча

(Уланчызы 2-ги арында).

Эш Н. С. ХРУЩЕВТУҢ чугаазының уланчызы

деп чугаалаан: чазын чажар кызыл-тасты тарыырын кажан биске сүмелээрге, колхозчулар айтырыышкынны ак-сеткилдиг күүседирин оралдашканнар. Эки дүжүттү алыр дээш бүгү-ле чүүлдерни кылган, ынчалзажок чүү-даа болдунмаан, чазын чажар кызыл-тас бистиң байдалдарывыста дүжүттү бербейн турар. Ынчаарда бригадирлер баштаар черге чедип келгеш: эш Кислица, чүнү канчаар бис, чазын чажар кызыл-тасты канчаар ажаар чүве ирги, ол төрүзүн дээш анаа чигирлиг шайны ижиртир бис бе. **(Залда шимээргээшкин).**

Айтырыг шак ынчаар тургустунуп турган-дыр. А ол колхоз күзүн чажар кызыл-тастың гектарындан 25 центнер дүжүдүн кезээде ап келген. Бо чылын ол колхоз 770 гектар шөлдүң га бүрүзүнден күзүн чашкан кызыл-тастың 28,5 центнер дүжүдүн алган.

Киевке болган ол чөвүлел хуралга мээң база бир хоочун таныжым — колхоз даргазы Степан Дмитриевич Танченко чүве чугаалаан, ол ам Николаевск областың Ленин аттыг колхозунда ажылдап турар. Ол дээрге, кайгамчык эки удуртукчу. Ол бодунуң бот иези-биле кады колхозка хамыкты мурнап кирген болгаш колхоз тургузуун быжыглаарынга бүгү-ле күштерин оон бээр берип турар.

Чазын чажар кызыл-тасты Украинага тарыыры дээш туржуп турган чамдык эртемденнерниң шын эвес туруштарын мен шүгүмчүлээр ужурга таварышканымны дыңнааш, практиктиг ол тараачын кижи мынча деп чугаалаан: «Никита Сергеевичиге улуг четтирдивис, эртемни тиилээш, күзүн чажар кызыл-тасты тарып болур бис. Күзүн чажар кызыл-тасты тарыыр-даа бис, тараалыг болур-даа бис». **(Катты, адыш часкаашкыны).**

Күзүн чажар кызыл-тасты шөлерден үндүр кызар дээш оралдакышкынны колхозтарның удурукчулары шак ынчаар көргеннердир.

Колхозка шефтеп турган бир хүнүлүг селекционерге П. Е. Кислица ынча деп чугаалаан: «Дыңнаңдаам, силер биске чораан болгаш күүн чашкан кайгамчык чаагай кыыл-тасты көрген болгай силер. Ынаарга, чазын чажар кызыл-тасты иске чүге-ле сүмелеп турар кижи оор силер, ол кызыл-тас биске имес-тир?» Чазын чажар кызылтастың үнмезин ол эртемден шынап көрген, ынчалзажок чогум-на чаын чажар кызыл-тасты тарыырын иген аралаштырылгазының систеазы негеп турган.

Консервативтиг эртемни бистер нчаарда тиилеп, күзүн чажар беик дүжүттүг кызыл-тасты камгаап алган бис. **(Адыш часкаашкыы).**

Вильямс күзүн чажар кызылска удурланмышаан, кайы хире ын эвес болганын бөгүнгүнүң факлары чугаалап турар. Мындыг жекти көргүзейн. Киев областа елоцерковск районнуң Январь 9-аттыг совхозу (директору эш ерковский) күзүн чашкан кызылстың бүгү 584 гектар шөлүнүң ктар санындан 1961 чылда 41 ентнерни алган.

Ол совхозтуң бирги салбыры люрнаның сөөлүнде күзүн чашкан ызыл-тасты гектардан 44,2 центрни; бешки салбыры күзүн чашн кызыл-тасты люцерна сөөлүнде ектардан—48,3 центнерни алган.

Ширик черге чүгле чазын чажар ызыл-тасты тарыыр херек, күзүн жар кызыл-тас бедик дүжүттү рбес деп Вильямстың бадыткап рганынче силерниң кичээнгейирни база катап угландырып турн. А бо талазы-биле мырыңай сырир болган. Күзүн чажар кызылсты ширик черге тарыырга эң бек дүжүттү берип турар. Мынчанн, Вильямстың теориязы ажык тур.

Мээң чугаалаанымны силерниң н билип алырыңарга идегеп турн, эштер, сибирьжилер. Чазын жар кызыл-таска удур эвес мен. нда чогум-на чазын чажар кыл-тас кодап турар. Силерниң йдалдарыңарда ол дээрге эң үне культура, амдыызында чүгле эң елиг эвес, а кара чаңгыс кульра-дыр, чүге дээрге күзүн чажар ызыл-тас Сибирьге доңуп каап ту. Күзүн чажар кызыл-тасты таыр болза, эки болбайн канчаар. бирьниң соогунга удур быжыг ттарны тургузарын селекционер оралдашканнар, ынчалзажок ол гедээшкинни амыдыызында ажык тип шыдавааннар.

Күзүн чажар культураларны ши черге тарыырының болдунмаың дугайында Вильямстың баткаашкыныың академик Прянишков шиитпирлии-биле хүлээвейн ган. Сиген аралаштырылгазының алакчыларынга хамаарыштыр бижээни болза:

«...Хөй чылдыг сигеннерниң сөөңде күзүн чажар кызыл-тасты тавас ужурлуг деп барымдаа чок ыткаашкыннарындан олар ойтааанаар-дыр, ол чорук Барыын стүң ийи чүс чылдыг дуржулганга болгаш бистиң дуржулга анцияларывыстың, ылаңгыя ск база Носовск станцияларнын неддеринге дүүшпейн турар».

Вильямстың шыңгыы частырыы ел дизе, ол бодунуң системазые чемишчидилгелерниң, ылаңгыя ктин ролюн херек кырында хүп көрбээнинде болур. Ол чорук ээ ажыл-агыйга тодаргай уржукны чедирген.

Чемишчидилгелер дугайында Вильямстың чүнү чугаалаанын дыңнап көрүңер:

«Сиген аралаштырар тарылга ээлчештирериниң системазынга хөрзүннүң быжыын катап тургузар сорулга сиген шөлүнче шилчип турар. Органиктиг бүдүмелдиң үнер дөзү болур өдектиң ужур-дузазы сиген аралаштырар тарылга системазынга соңгу планче ырак аткаарлай бээр... Сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгезиниң системазын чорудуп турда, өдек белеткээриниң аргазы өскерилген турар ужурлуг.

Сиген аралаштырар тарылга ээлчештирер системаның үезинде өдекти олче агаарның долу болгаш хостуг кирериниң байдалдарынга (аэробтуг чорудулга) кадагалаар херек».

Херек кырында ол чүү чүвеге чедиргенил? Органиктиг чемишчидилгелерни болгаш оларның иштинден эң-не үнелиг чемишчидилгени — өдекти чедир үнелевезинге, өдекти кадагалаарының шын эвес аргаларынга чедирген, ол чорук чемишчидилге болур өдекти улуг хемчээлге үне чок болдурган, а ол ышкаш минералдыг чемишчидилгелерни бүдүрерин чедир үнелевезинге чедирген.

Алыс түңнели чүү болганыл дээрге, тараа бүдүрериниң хожудаашкыны, тараа культураларының чавыс дүжүттери болган.

Вильямстың теория талазы-биле частырыглыг чүүлдери хөрзүн болбаазырадып кылыр чамдык чепсек-херекселдерни, ылаңгыя илиирлерни ооң хүлээп көрбезинге чедирген.

«Ангыс черни ажылдап кылыр системаны боттандырарының байдалында чажар мурнунуң ажылдап кылышкынының системазын дискалыг культиваторлар-биле болгаш диштиг илиирлер-биле кажан-даа чорутпас» деп Вильямс бижээн.

Оон ынай:

«Ангыс черни чазын үлдүреттириин ыяш волокуша-биле, бир эвес дыка када берген болза, шоптулуг волокуша-биле чорудар, ынчаарга илиир-биле (ылаңгыя чиик илиир-биле) канчап-даа илииртеп болбас... Чаңгыс звенолуг илиирлерни бүгү-ле таварылгаларда ажыглавас херек: олар дески эвес чорууруннуң түңнелинде хөрзүннү эмин эрттир үрмектеддирип каантарлар».

Үнүш шыпкан хөрзүннү ажылдап кылыр дугайында кажан чугаа чоруп турда Вильямс илиирни ам хүлээп көөр турган (күзүн чашкан культураларны чазын эрте илиирээри, хөй чылдыг сигеннерни кескен сөөлүнде илииртээри болгаш оон-даа өске).

Мында олуржуп турар силерлер хөй нуруузунда практиктиг кижилер болганыңарда, хөрзүннү болбаазырадыры деп чүл дээрзин билир силер. Сибирьниң аңдарган черин илииртевеске азы ыяш волокуша-биле илииртээрге кандыг болурун бодап көрүңердаан. Шак ындыг агротехника турда кандыг дүжүт дугайын чугаалаар боор?

Ол теория чүү чүвеге чедиргенил дээрге, бистиң машина-трактор станцияларывыска илиирлер мырыңай чок турган, чүге дээрге илиирни чер ажылының дайзыны деп санап келген.

Хөөп олуртур культураларлыг тарылга ээлчештирилгезиниң бедик ажыктыы

Сибирьге болгаш чурттуң өске-даа районнарынга көдээ ажыл-агыйның чорударының практиказы чүнү көргүскенил? Ол практика Вильямстың элээн хөй теоретиктиг үндезилелдерин буруу шапкан, а ындыг телээде чер ажылының сиген аралаштырар системазының бодун база буруу шапканы ол. Силерниң Сибирь чер ажылының практиказындан, силерниң институттарыңарның болгаш дуржулга станцияларыңарның, хамыктың мурнунда бо чөвүлел хуралга чүве чугаалаан эш Г. А. Наливайконуң директорлап турары көдээ ажыл-агыйның Алтай эртем-шинчилел институдунуң эртем шинчилелдериниң элээн каш чижектерни көргүзерин чөпшээреп көрүңер.

Сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгези, бир гектардан алыр продукцияның талазы-биле хөөп олуртур тарылга ээлчештирилгезинден ырак куду болуп турар дээрзин Алтайның институду бүзүрелдии-биле көргүзүп турар. Бо сан-түңнер бичии диилиндек черлерге эвес, а улуг хову шөлдерге чедип алдынган. Институт хөй чылдыг сигеннерниң шириини болгаш кукурузаның кызыл-тас дүжүлүнге салдарын элээн хөй чылдарның дургузунда шенеп турар. Алдынган түңнелдер аажок солун болуп турар.

Үш чылдарда (1959—1961) кызыл-тастың дүжүлү ортумаа-биле мындыг болган:

— хөй чылдыг сигеннерниң шириинге — гектардан 20.8 центнер;

— катап аңдарган ширикке — 19,2 центнер;

— кукурузаның дараазында — 26 центнер;

— кукуруза сөөлүнде кызыл-тас аңгызында гектардан 21,2 центнер азы ширикке болгаш ширикти катап аңдаргандаазындан хөй болган.

Чүгле эртем албан черлериниң шөлдеринге эвес, харын колхоз болгаш совхоз бүдүрүлгезиниң байдалдарында база кукуруза чазын чажар кызыл-тастың эки эдертикчизи болурун боду көргүскен.

Алтай крайның «Чистюньский» совхозунга 1961 чылда кызыл-тастың «Лютесценс 758» деп сорту дараазында дүжүттү берген:

—кукурузаның дараазында — гектардан 23 центнер;

— хөй чылдыг сигенниң шириинге — гектардан 17 центнер.

Амыдыралдың боду, практика сиген аралаштырарынга удур болуп турар ышкажыл. «Бүгүнү иштеп», «бүгүнү хаара тудуп» турар, ынчалза-даа практиканың ап болур аргазындан эвээш дүжүт берип турар чүү ындыг теорияыл ол? Ындыг теорияны кым хүндүлээрил? Ол дээрге теория эвес, даап бодап каан схема-дыр, ынчангаш чүгле ону даап бодап каан кижини ол хандырып болур. Бир-тээ ол көдээ ажыл-агый продуктулары-биле күрүнени хандырбас болганда, улусту база хандырып шыдавас. Ындыг теорияның үнези хензиг, ол теория шаг-үениң шылгалдазын тудуп шыдаваан, ынчангаш бис ооң сүмелерин эдерип шыдавас бис.

Мында «Чистюньский» совхозтуң директору эш К. И. Колупаев олуржуп турар. Мен ооң-биле Алтай институдунга чораашужурашкан мен. Ол хоочун сиген тарыкчызы кижи **(Залда шимээргээшкин)**, стажтыг сиген тарыкчызы деп-даа чугаалап болур. Чоокку үеге чедир-ле сигеннер болгаш чүнү-даа тарываан арыг парлар совхозтуң бүгү тарылга шөлүнүң 45 хуузун ээлеп турган.

Ынчаарга эш Колупаев ам өске чүүлгеже шилчий берген. **(Залда көглүг шимээргээшкин).** Ол сиген тарылгалыг чүүлгеге оон ынай сүзүглээрин күзевейн барган. **(Катты).**

К. И. Колупаев: Бистиң кырган-ачаларывыс мынчаар өөредип турган: хендирни клевер-биле, клеверни — хендир-биле солу, кым оларны тарыыр боддур — ол угааныг.

Н. С. Хрущев: А угаанныы чүзүндел ынчаш? Угааныы дээрге эвээш күштүг үндүргеш, хөй продукцияны алырында болур. Силер дээрге сиген шириинге кызыл-тасты тарып турдуңар, а дүжүттүг кукуруза сөөлүнде тарып турган өске кижилерден эвээшти ап турдуңар. Ынчаарга-ла мында угаан эвээш ышкажыл. **(Адыш часкаашкыны).**

К. И. Колупаев: Бончуг-ла эвээш.

Н. С. Хрущев: Ам совхоз хөөп олуртур культуралар аралаштырар тарылга ээлчештирилгезинче кирген. 1961 чылда хөй чылдыг сигеннерниң дыка хөй шөлүн аңдарган болгаш оларга кукуруза олурткулаан. Сигенни кукуруза-биле солааны ажыл-агыйга чүнү бергенил дээр дугайын эш Колупаев чугаалаан.

Гектар сиген 24 центнер сигенни, азы 1.224 мал чемнериниң единицазын берген; гектар кукуруза 450 центнер ногаан массаны, азы мал чемнериниң 8.550 единицазын берген. Ону эътче шилчидерге мындыг: гектар сиген-биле 80 килограмм эът бүдүрүп ап болур, а гектар кукуруза-биле — 570 килограмм эътти бүдүрер.

Ынчаарга угаан кайызындал, че? Арифметиканы билир, харын чүгле оон дөрт аргазын билир кижи безин 570 дээрге 80-ден дыка хөй дээрзин көрүп каар, ынчаарга-ла сиген күсели-биле 80 килограмм эът бүдүрүп турар кижи эвес, а кукуруза күсели-биле 570 килограмм эът бүдүрүп турар кижи угаанныг ышкажыл.

Ам мону бүгү кижилер, а сиген тарыкчылары бирги ээлчегде эки билип алыр херек. Өөренири берге-ле, ынчаарга эде өөренири оон-даа берге. Шын аа, эш Колупаев?

К. И. Колупаев: Шын ийин. **(Залда хөлзээшкин, катты).**

Н. С. Хрущев: Силерни деткип тур мен, эш Колупаев, силер ажыл-агыйыңарны дүрген эде тургузар болгаш черни эң эки ажыглаарының, тарааны, эътти, сүттү бүдүрерин көвүдедириниң үлегер-чижээн көргүзер силер дээрзинге база бүзүреп тур мен.

Алтай институдунуң дуржулгаларының дугайын мен чугаалап кагдым. Тарылга ээлчештирилгезиниң янзы-бүрү схемаларының ажыктыының дугайында ооң сан-түңнерин көргүзүп көрейин. Ооң-биле кады эш Наливайконуң чугаалаан чүүлдерин катаптаар мен, а силер кызып-ла дыңнап көрүңер, мээң байдалымны база билип көрүңер. Силер эш Наливайкону дыңнаан болгай силер, а колхозтарның болгаш совхозтарның өске удуртукчулары ону дыңнаваан-на болгай, ол медээлерниң дугайын олар мээң чугаамдан билип алзылар. Ындыг болганда чамдык чүүлдерни ийи катап дыңнаар апаар-дыр силер. Катаптаашкын — өөредилгениң иези дижир болгай. **(Залда шимээн, адыш часкаашкыны).**

Алтай институдунуң шөлдеринге тарылга ээлчештирилгелиг гектар чер мал чемнериниң дараазында единицаларын берген:

— чеди шөлдүг сиген аралаштырылгалыг тарылга ээлчештирилгези — 19,1 центнерни;

— үш шөлдүг арыг парлыг тарылга ээлчештирилгези — 19,6 центнерни;

— дөрт шөлдүг арыг парлыг тарылга ээлчештирилгези — 20,9 центнерни;

— алды шөлдүг хөөп олуртур культураларлыг тарылга ээлчештирилгези (16,6 хуузу кукуруза турда) — 34,8 центнерни;

— дөрт шөлдүг хөөп олуртур культураларлыг тарылга ээлчештирилгези (25 хуузу кукуруза турда) — 36,3 центнерни;

—үш шөлдүг хөөп олуртур культураларлыг тарылга ээлчештирилгези (33 хуузу кукуруза турда) —39,2 центнер мал чемнериниң единицазын гектардан берген.

Ынчангаш кукурузалыг хөөп олуртур культураларлыг тарылга ээлчештирилгези тарылга ээлчештирилгезиниң шөлүнүң гектар бүрүзүнге онаай санаарга, сиген аралаштырылгалыг тарылга ээлчештирилгезинге бодаарга барык ийи катап хөй мал чеминиң единицаларын берген-дир.

Силерниң чөвүлел хуралыңарга чүве чугаалааннар саналгаларны тарылга ээлчештирилгезиниң шөлүнүң гектардан алган мал чеминиң единицаларынга көргүскени өөрүнчүг-дүр, эштер. Бо дээрге кайы-бир ажыл-агыйның ажылының түңнелин үнелээринге чаа чүүл-дүр. Мындыг база болгулаар: сиген тарыкчызы чүве чугаалааш, гектардан 36 центнер тарааны ол ап турарын чугаалаар. Бис чүвениң ужурун эки билбейн-не, анаа адыш часкаар болгай бис. А кажан көре бээринге — оон чүс гектар чериниң чүгле 19-зунда кызыл-тас тараан, 20—25 гектары арыг пар болуп дыштанып чыдар, он-он гектарда сиген тараан болгулаар.

Бир эвес бис моон соңгаар-даа сиген аралаштырар системаны кызыткаш туруп бээр болзувусса, ынчан көдээ ажыл-агыйның мурнунда турар аажок улуг сорулгаларның күүселдезин канчап боттандырар бис. Бис чуртту тараа-биле, эът-биле, сүт-биле элбекшилдиг кылдыр хандырар ужурлуг бис. Арга кайдал? Маңаа сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгелиг системага шынчызының таңгыраа чүнү-даа бербес деп билиңер. Улустуң мындыг үлегер чугаазы бар: чуурга төрүп-ле турар болза, аза-даа бол меңээ ажырбас. Чуурга турза— чуурга салыр сава база турар. **(Катты, адыш часкаашкыны).**

Хлебти чип турар кижиге ону күзүн чажар-даа азы чазын чажар-даа кызыл-тастан кылганы ылгал чок. Тарааны кандыг системага: сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгезинге бе азы хөөп олуртур культуралыг системага бе өстүргенин ол айтырбас, а хлебтиң амданының, өңүнүң болгаш өске-даа шынарының талазы-биле кандыызын көөр. Ол база шын-дыр! Ындыг болганда хөй тарааны болгаш өске-даа продуктуларны берип турар чер ажылының ындыг системазы биске херек.

Ам кызыл-тастың эдертикчилери чүнү бээрил дээр дугайында сан-чурагайларны көргүзүксеп тур мен. Үш чылдарның дургузунда Алтайның институдунуң дуржулгаларында кызыл-тастың аңгы-аңгы эдертикчилери мал чемнериниң единицаларының дараазында саннарын гектардан берген:

— кукуруза 414 центнер дүжүттүг тургаш — 58 центнер мал чемнериниң единицазын;

— вико-сула холумактыг сиген 43,6 центнер дүжүттүг тургаш — 21,8 центнер единицаны;

— хөй чылдыг оъттарның сигени 29,1 центнер дүжүттүг тургаш —14,8 центнер мал чемнериниң единицазын берген.

Түңнел мындыг-дыр, эштер: кукуруза гектардан 58 центнер мал чемнериниң единицазын берип турда, а ол-ла хире, ынчалза-даа хөй чылдыг сиген тарып каан чер гектардан — 14,8 центнер мал чеминиң единицазын берип турар.

Чер ажылының сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгезиниң системазын бис чүге катап шүгүмчүлей берген бис? Херектиң ужуру болза, ону калбаа-биле ажыглаанының уржуктары ам-даа ырак-та-ла ажып эртинмээнинде болуп турар. Бистиң кадрларывыстың элээн хөй кезии, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери, сиген аралаштырар системаның үндезиннеринге өөренген, ынчангаш эде өөренири, башкыларының болгаш профессорларының өөредип каан чүүлүнден ойталаары оларга чиик эвес болгай. Бо бүгү колхоз болгаш совхоз бүдүрүлгезин чорударының практиказында чүгле силерниң Сибирьде эвес, харын чурттуң өске-даа районнарында база көстүп турар.

Көдээ ажыл-агый министерствозу амыдыралдың боду тургузуп келгени угланыышкынче өөредилге черлерин шиитпирлии-биле эргилдирер ужурлуг. Өөредилге программаларын эде тургусса чогуур. Сиген аралаштырар системаны бис ам шүгүмчүлеп турар-дыр бис, а бүгү өөредилге номнары ооң чазыглыг чүүлдеринден тургустунган. Моон ужурунда өөредилге черлерин дооскан тускай эртемниглер колхозтарга болгаш совхозтарга баргаш боттарының ажылын оларны өөреткен чүведен эгелеп турар. Колхозчуларның караанга олар эртемденнер болуп көстүр. Тускай эртемниглер шын эвес сүме берип турарын колхозчулар билип каар черлерге олар ону көргеш: бо чүү мындыг эртемденил? деп чугаалажыр. Ынчангаш эртемни хүндүлеп көөрүнче кижилер сундукпайн баар апаар.

Өөредилге программаларындан сиген аралаштырар тарылга ээлчештирилгелиг системаны казып каап-таалыңар. А харын чамдык черлерде ажылын чаартыр тургузарын күзевейн турар башкыларны база солуур ужурлуг апаары магат чок. Ында коргунчуг чүве чок. Аныяк кадрларны дидим-биле депшидер бис. Ындыг болза-даа, кырганнар база эде тургустунуп алыр боор деп бодап тур мен **(Адыш часкаашкыны).** Моон-биле кады, колхозтарда болгаш совхозтарда ажылдың херек кырында байдалын көрүп, ажылын эде тургузарынга оларга дузалажыры эргежок чугула.

Кончуг характерлиг чижекти көргүзейн. Краснодар крайның «Кубань» совхозунга чайын чораан мен. Ында директорда эш Максимов ажылдап турар, ажыл-херекти ол билир, эртемниг, агроном кижи. Ооң-биле кады шөлдерге чорууурга мырыңай-ла сагыш-сеткил серген келир, черле болганда үлегерлиг корум-чурум. Эки дүжүттер дээш аңаа болгаш өске-даа ажылдакчыларга өөрүп четтиришкинни илергейлээн мен. А оон соонда, ол ажыл-агыйның дугайында отчёт, медээлер-биле танышкаш, бир украин кочу-чугаада кижи ышкаш, байдалга таварышкан мен: бараан садып алган кижи садыгжыга дорамчылаткан чүве-дир. Садыгжы ону индюк сен деп сөглээн. Дорамчылаткан ол кижи чанып чорупкан. Шарылар мунуп алгаш ийи хүн чоруп келгеш, дорамчылатканы сагыжынга кирип келгеш, мен индюк эвес, а бодуң индюк сен деп садыгжыга чугаалаар дээш, шарыларын ээй тырткаш, дедир ийи хүн чоруп келген. **(Катты, адыш часкаашкыны).**

Ол ышкаш, кажан ол ажыл-агыйның дугайында сан, медээлерни алгаш «дедир эг» деп чугаалаарын база күзээн мен. Ындыг болза-даа машинага эвес, вагонга чорааным хараадаанчыг болган, оон башка эш Максимовка дедир ээп келир ийик мен. **(Залда катты).** Ол дугайын съезд соонда аңаа чугаалаан мен—ол делегат болган.

Совхозта дүжүттер шынап-ла эки болган. 1961 чылда совхоз гектар бүрүзүнден 36 центнер кызыл-тасты, 30 центнер арбайны, 19 центнер суланы, кукуруза тараазын—47 центнерни, люцерваны—(сиген) —31 центнерни, суданканы (сиген) —31 центнерни га бүрүзүнден алган.

Ындыг дүжүт турда тарылганың гектар бүрүзүнден мал чемнериниң единицаларының дараазында санын алган: кукуруза—6.270, күзүн тарыыр кызыл-тас—4.260, арбай—3.620, сула—1.940, хөй чылдыг сигеннер—1.630.

Кукуруза болгаш күзүн тарыыр кызыл-тас бодунуң ажыктыының талазы-биле бирги черни ээлээн-дир, көрдүңер бе. Ындыг болганда тарылга шөлдериниң талазы-биле олар база-ла бирги черге турар болгулег. Ынчаарга «Кубань» совхозтуң тарылгаларында өске культуралар-биле деңнээрге кукурузаның болгаш кызыл-тастың ээлеп турар бот дензизин ап көрээлиңер.

1961 чылда совхозтуң тарылга шөлдериниң тургузуу мындыг турган: бүгү тарылга чери 13 муң гектар, тараа культураларыны—7.406 гектар, азы 56 хуу, ооң иштинде күзүн тарыыр кызыл-тас—2.587 гектар, азы 19 хуу, тараазын алыр кукуруза—2.100 гектар, азы 16 хуу, мал чеми культуралар —4.629 гектар, азы 35 хуу, ооң иштинде сигеннер—3.865 гектар, азы 29 хуу.

Кубаньның кара хөрзүннүг черлериниң үштүн барык бир кезиин сигеннер, а чүгле 19 хуузун күзүн чажар кызыл-тас, кукуруза 16 хуузун ээлээн туруп болур бе? деп айтырар апаар.

1960 чылда «Кубань» совхозтуң чүс гектар черге онаштыр дараазында чүүлдерни бүдүргени тарылга эвес: сүттү—291 центнер, эът (кон)—65 центнер. Совхоз чүс гектар черге онаштыр 10 саар инектиг болуп турар. Байлак черлерлиг «Кубань» совхоз эрткен чылын 38 муң центнер концентрастаан мал чемнерин күрүнеден садып алган!

Моон соңгаар ындыг байдалга эптежип болур бе? Чок, болбас. Чер— улустуң байлаа болур, ынчангаш ону кым-бир кижиниң сагыжынга киргени-биле аажылаарын болдуруп болбас ужурлуг. **(Адыш часкаашкыны).**

Бо чылын кубаньжыларга чеде бергеш, улустуң чугаазында ышкаш, ижин-кара чокка чугаалажыр арга чок болганымга кончуг хомудап турар мен. Кубань чери—бистиң байлак черивис, аңаа чылда дүжүттү ийи улаа ап болур болгаш хөй-хөй ажыл-агыйлар ап-даа турарлар.

Мен бодаарымга, эш Максимов кылган частырыгларын билинген болгаш ам эде тургузуп турар ышкажыл. Иет, ында чогум-на харын эде тургустунар бе, азы үнүп чоруптар бе кылдыр айтырыг ынчаар тургустунган. Өске дугуржулга туруп шыдавас, чүге дээрге черни ажыл-агыйжы эвес ажыглап турар чорукка моон соңгаар эптежип болбас, ол дээрге, кыжаныг эвес-тир, эштер. Ону улустуң эрге-ажыктары негеп турар.

Харын колхозтарга болгаш совхозтарга үлегерин көргүзер, оларга сүмелерни ажылдап кылыр ужурлуг эртем албан черлеринде тарылга шөлдериниң тургузуу ыракта-ла үлегерлиг эвес болуп турары хараадаанчыг-дыр.

1961 чылда көдээ ажыл-агыйның Красноярск эртем-шинчилел институдунуң ажыл-агыйының тарылга шөлүнге хамаарыштыр алырга кызыл-тас 34 хуузун, көдээ ажыл-агыйның Сибирь эртем-шинчилел институдунуң ажыл-агыйында (Омск хоорай)—26 хуузун, мал ажылының Сибирь эртем-шинчилел институдунуң ажыл-агыйында — 25 хуузун ээлеп турган.

Ол институттарда тарылга шөлүнге хамаарыштыр алырга сигеннер кызыл-тастан улуг бот-дензини ээлеп турары чурум болган фактыны херекке албайн барып болбас: көдээ ажыл-агыйның Сибирь эртем-шинчилел институдунда—39 хуу, Красноярскиниң институдунда — 31 хуу, мал ажылының Сибирь институдунда—26 хуу. Ол дээрге, чер ажылының сиген аралаштырар тарылга системазының ам-даа күштүг турары ол-дур.

Бо чөвүлел хуралга санал берип тургаш, көдээ ажыл-агыйның Сибирь институдунуң директору эш И. В. Зезин бодунуң ажыл-агыйын өскелерге маяк деп адап турду. Силерниң саналыңарга немеп каарын күзеп тур мен, эш Зезин. Бир эвес шуптузу ындыг «маяктар» болур болгаш 39 хуу сиген тарылгалыг болур болза, каяа чеде бээр бис? Ындыг «орук айтыкчылары» кайнаар орукту айтып болурул? Чалымнарже, эштер, чалымнарже! **(Адыш часкаашкыны).**

Сигеннерни бүрүнү-биле узуткап каап тар деп чугаалавайн тур мен. Кандыг-бир санныг люцерна болгаш клевер ажыл-агыйга бар болур ужурлуг. Ындыг болза-даа ону эмин эрттир көвүдедип болбас ужурлуг. Люцернаны болгаш клеверни сиген далганы кылып алза эки. Ол эң ажыктыг.

Мындыг фактыны сагындырбайн барып шыдавас мен. Каш чылдың мурнунда маңаа, Новосибирскиге келгеш, бодунуң аргаларын эки ажыглап турар ажыл-агыйны барып көөр деп шиитпирлээн алган мен. Барабинск ховузунда Гандичевский совхозту меңээ айытканнар. Совхозка чедип келдивис. Совхозтуң шөлдеринге чоруп тургаш, мал чеминге хереглээри-биле көк турда кескен бедии бүдүн-чартык метр, баштары улуг, эки ногаан көк-тарааны көрген бис. Ол чорук Сибирьниң чамдык районнарынга күзүн тарыыр көк-тараа багай эвес дүжүттү берип болур дугайын чугаалап турарын каксы айтып каалы.

Чедип келген дораан-на директорнуң кабинединге кире бээривиске, совхозтуң ажылчыннары меңээ чагаа дамчыдып бердилер. Ында бижээни болза: Эш Хрущев, бистиң көк-тараавыс эки үнген чүве, баш тыртып эгелей берген, а директор ол көк-тарааны кестирип каапты, олче Силерниң кичээнгейиңерни көрүндүрүп тур бис.

Обкомнуң секретары ол директорну дээрениң санынга киирген.

Ооң фамилиязын уттупкан мен. Ол мында олуруп тур ирги бе? Азы кандыг-бир институтта ажыл-агыйны канчаар баскырадырынга кижилерни өөредип турар магат чок **(Залда шимээргээшкин).**

Силерниң ажыл-агыйыңарга кандыг культура эң ажыктыг болгаш эң орулгалыг деп санап турар силер, эш директор деп айтырдым. Могар деп дораан харыылады. **(Залда шимээргээшкин).**

— Чүге могарыл?

— Эш Хрущев, могар дээрге оът-тур, мээң оъдумну күрүне албас-ла болгай. **(Катты, залда шимээргээшкин).** Бир эвес мен тараа культураларны тарыыр болзумза, күрүнеге тарааны садар ужурлуг.

Ону коммунист кижи чугаалап турган болгай, эштер. Ынчангаш ол көк-тарааны кезип турган-дыр, чүге дээрге тараа кылдыр өстүрериңден корткан. Көк-тараа эки тарааны база берген турар ийик. Ынчаар орта ол тарааның кезиин күрүнеге садар ужурга таваржыр ийик.

Мындыг коммунистер база таварышкылаар-дыр. Ынчангаш ындыг коммунистер партияга эвээш болган тудум-на партияга эки болур. **(Адыш часкаашкыны).**

Эштер! Сибирь—чазын чажар кызыл-тасты бүдүрер талазы-биле улуг район. Ындыг турбуже тарылгаларының тургузуунда кызыл-тас эвээш черни ээлеп турар-дыр. Бир эвес Алтай крайда кызыл-тас тарылга шөлүнүң 65 хуузу болуп турда, өске областарда оон дыка эвээш: Новосибирск областа—47 хуу, Омск областа—46 хуу, Тюмень областа—42 хуу, Красноярск крайда—40 хуу, Иркутск областа—35 хуу, Кемерово областа—32 хуу, Томск областа—26 хуу.

Чижээлээрге, Кемерово областа тарылга шөлүнде чүнү тарааныл? деп айтырыг тургустунуп келир-дир. Ында кызыл-тас—32 хуу, сула—13 хуу, арбай—10 хуу, кукуруза—10 хуу, сиген—18 хуу. Мынчангаш сигеннер болгаш сула кызыл-тасты ышкаш ол хире шөлде тарыттынган.

Кызыл-тастың бот-дензизи куду болганда Сибирьниң крайлары болгаш областары тарылга шөлүнүң бир гектарынга онаштыр алырга эвээш тарааны садып турар. Ажыл-агыйны продуктулуг кылдыр чорударының хемчээкчизинге тараан черниң гектарындан эвес, а тарылга шөлүнүң гектарындан тарааны алыр ужурлуг бис, эштер.

Шын-дыр деп үнер дыңналган. **(Адыш часкаашкыны).**

Н. С. Хрущев: А ону ынчаар кылбас болза, чамдык удуртукчуларга, чижээлээрге, мындыг болу берген турар: 10 муң гектар тарылга шөлдүг ол удуртукчу 100 гектар черге кызыл-тасты тарааш, га бүрүзүнден 20 центнерни аптар, ынчангаш бистер аңаа адыш часкаар ужурлуг апаар бис, ынчангаш ындыг удуртукчу үргүлчү-ле угаанныы кончуг кижи болуп чоруур. **(Катты, адыш часкаашкыны).** А шынында аңаа хемчег көргүзер ужурлуг. Ол таарымча чок чорукту узуткаар херек, эштер, ажыл-агыйны чорударынга удуртукчунуң угааны, билии болгаш билири оларга көрүнчүк ышкаш чайыннанып турар ындыг көргүзүглерни тургузар.

Чүү болуп турарын көрүңерден. 1961 чылда тарылга шөлүнүң гектар бүрүзүнден күрүнеге саткан тараа мындыг болган: Алтай крайда—3,7 центнер, Иркутск областа—3,3 центнер; Красноярск крайда—2,5 центнер, Тюмень областа—2,5 центнер, Омск областа—2,4 центнер, Новосибирск областа—2,2 центнер, Кемерово областа—1,7 центнер, Томск областа—1,5 центнер.

Бо дээрге чүгле обкомнуң секретарынга болгаш облкүүскомнуң даргазынга калачык кылырынга четчир, **ынчалза-даа бүдүн чылда ол четпес. (Катты, адыш часкаашкыны).**

Ол таарышпас, эштер. Продуктуларны бүдүрер талазы-биле планнарны болгаш алган хүлээлгелерни күүседирин шыңгыы көөр ужурлуг бис. Коммунистиг тургузуушкуннуң улуг программазын айыткан партияның XXII съездизи эрткен. Улус чон съездиниң шиитпирлеринге бүзүреп турар, бистиң программавыска бүзүреп турар. Үлетпүр талазы-биле бистиң онаалгаларывыс күүсеттинер. Ол кымга-даа чигзиниишкиннерни болдурбайн турар. Көдээ ажыл-агыйга хамаарыштыр кандыгыл дизе, даштыкы чурттарда чамдык ажылдакчылар айыткан планнарның боттанырынга чигзиниил турар. Көдээ ажыл-агыйда ажылдап турар коммунистер ам эде тургустунар болгаш бистиң көдээ ажыл-агыйывыстың бар аргаларын көргүзер ужурлуг.

Эштер! Коммунизм — ол дээрге улус чонга бүгү продуктуларның элбекшили-дир. Бистиң чуртувуска продуктуларның коммунистиг элбекшилин тургузарының планын 20 чылда барымдаалап кылган. Чээрби чыл—бистиң үевисте улуг-даа база биче-даа бооп болур. Ам эртем болза, ылаңгыя үлетпүр талазы-биле чаа ажыдыышкыннар-биле бисти байыдып, бистиң бурунгаар шимчээшкинивисти дүргедедип шыдаар кылдыр ол хире шапкын хөгжүп бар чыдар. Бистиң көдээ ажыл-агыйывыс база улуг курлавырларлыг.

Ам чүгле кыйгырыг-биле кызыгаарлаттынып болбас. Кым-бир оратор индирге үнүп келгеш, мынчаар чугаалап эгелээр: эштер XXII съезд—ол дээрге ындыг съезд-дир, ындыг-ындыг шиитпирлерни хүлээп алган... Кандыг шиитпирлерил дээрзин силер билир болгай силер... ол дээрге төөгүлүг съезд, ооң шиитпирлери төөгүлүг... «Ооң чугаазын дыңнааш, мынчаар чугаалаар апаар: бистиң бажывысты төөгүлүү-биле төөретпе **(катты)**, а ооң төөгүлүү чүзүндел, ону чугаалап берзиңзе дээре боор.

XXII съезд шиитпирлерни хүлээп алган, ынчангаш бистер шуптувус, коммунистер, бистиң партиявысты эдерип чоруп орар бүгү кижилер, ында бижээн чүүлдерни боттандырар ужурлуг. Чүнү бижээнил — ол дээрге план-дыр. А күш-ажыл ол планны боттуг болдурар ужурлуг! **(Адыш часкаашкыны).**

Колхоз бүрүзүнге, совхоз бүрүзүнге чаартыкчыларның дуржулгазын өөренир болгаш нептередир

Чөвүлел хуралдың киржикчилериниң чугааларын мен маңаа дыңнадым. Оларның кижи бүрүзү-ле боттарының ажылын билири идбичилер дег кижилер-дир. Үнүш ажылында-даа, мал ажылында-даа ажылдың кайгамчыктыг үлегерлери силерде эңмежок-тур—чүгле оон өөренир херек! Бо чылын кукуруза өстүреринде чаа чүве тыптып келгени, кукурузаны мочактары-биле алыр дээш кижилер демисежип турар апарганы меңээ онза таарымчалыг болду. Кукуруза культуразы силерниң угааннарыңарны ээлепкен-дир. Ам ийиги чаданың дугайында, дүжүлү бедик, шынары улам эки мочактарлыг дүжүт өстүрүп алыр дугайында айтырыг туруп келген. Эш А. Г. Лисичниковтуң чугаазын кончуг кичээнгей-биле дыңнадым. Чита дээрге бойдузу дошкун чер болгай, эштер, а эш Лисичников бо чылын гектардан 1225 центнер кукурузаны алган, ол маадырлыг чорук-тур! Ол дээрге угаан, бистиң совет кижиниң культуразы-дыр. Силер ам, эш Лисичников, чүгле ногаан масса-биле хандыкшываңар, мочактар өстүрериниң оруу-биле чоруңар, аңаа тааржыр сортту дилеп тывыңар.

Буряттарны, тываларны дыңнаары меңээ таалаанчыг болду. Ында база бедик дүжүттерни ап турар. **Тыва — Совет Эвилелиниң ег-бүлезинде аныяк республика болгай, ол хирезинде кандыг кадрларны кижизидип алганын база олар билиглерни кайы хире кайгамчыктыы-биле шиңгээдип алганын көрүңерем. (Адыш часкаашкыны).**

Капитализм-биле чарышка бистиң совет тургузуувус тиилээр дээрзинге бүзүрээр бис. Капиталистиг чурттарның ажылдакчылары-биле беседалажырга, олар: дээрги Хрущев, кожа-хелбээ догуннаар дугайында чугаалап турар хиреңерде, бодуңарла силерниң тургузууңар бүгү делегейге тиилээр дээр-дир силер,—дижир. Ийет, мен шынавыла ынчап чугаалаар кижи мен, чүге дээрге, ленинизмниң идеяларының тиилээринге бүзүредиг мен. Дээрги капиталистер аңаа бүзүревес силер ха-

(Уланчызы 3-кү арында).

Эш Н. С. ХРУЩЕВТУҢ чугаазының уланчызы

рын, силер-биле маргышпас мен. Ынчангаш ол маргылдааны төөгү шиитпирлезин: Бистиң идеяларывыстың, коммунизмниң идеяларының тиилээринге бүзүрелдиг мен, чүге дээрге коммунизм—бөгүн-дүр, а капитализм — дүүнгү хүн-дүр. Силер бурраашкында, а бисте—дан бажы! Бистиң тургузуувус эң-не депшилгелиг тургузуг, ынчангаш ооң келир үези улуг! **(Үр адыш часкаашкыны).**

Буржуаз солуннар болза Совет ниитилел культура, эртем талазы-биле депшип турар, а ол дээрге коммунизмге кол айыыл болур, чүге дээрге эртем-билиглиг ниитилелге коммунизм таарышпас чүве деп бижип турар. Бир эвес ындыг деп бүзүрелдиг болзуңарза, боттарыңарның ол үзелдериңерге хевээр артыңар, харын, дээргилер. А бис ол «айыылга» үткүштүр дидим чоруур бис, ынчангаш өөредилгени, эртемни, культураны бүгү хемчеглер-биле хөгжүдер бис. **(Адыш часкаашкыны).**

Эштер! Силер ам 1962 чылга хүлээлге ап, бот-боттарыңарны чарышка кыйгырыжып турар-дыр силер. Силерниң кайыңар тиилээрил? Кадрларны эң дээре белеткээннер тиилээр. Партияның съездизиниң салганы сорулгаларны шиитпирлээр төлээде, кижилерни белеткээр, өөредир херек, кижи бүрүзү болуунуң турар черин билир, ак-сеткилдии-биле, ажыл херекти билдилиги-биле ажылдаан турарын чедип алыр херек. Ол чарышка миллион-миллион кижилер киржир ужурлуг.

Кыйгырыг белеткеп алдыңар, ону бир үн-биле хүлээп алыр силер деп бодай-дыр мен. Бүгү-ле кыйгырыглар бир үн-биле хүлээп алдынар боор чүве, ону билир мен. Ынчалза-даа олар чамдыкта күүсеттинмейн баргылаар чүүл база бар, ону база билир силер. Хамык ужур чүгле эки кыйгырыгны хүлээп алырында эвес. Кыйгырыгны хүлээп алган соонда чүткүлдүг организакчы ажыл эгелээр ужурлуг.

Мында эң дээре кижилер олуруп турар, ынчангаш ажыы-биле дорт чугаалаанымдан сеткилиңер хомудавазын, чүл дээрге — көдээ ажыл-агый парлалгазын безин хайгаарап номчуваас чүүлдер бар. Чамдык, черле бедик албан-дужаалдыг эштер безин чамдыкта мырыңай-ла билдингир айтырыгларны безин тургузуп, сарбакшып чогаадып туруп бээр, а ол шаган бээр-ле бар шыргай арыгларда маңнап чоруп турар.

Чүге ындыг болуп турарыл? Чүге дээрге, мурнакчы ажыл-агыйларның дуржулгазын бисте багай өөренип турар. Бо четпести чайладыр херек. Политиктиг организакчылар, агрономнар, совхозтар директорлары, колхозтар даргалары, дуржулга-көргүзүлге ажыл-агыйларының тускай эртемниглери чаа чүүлдү нептередири дээш идепкейлиг демисэлчилер болур ужурлуг.

Дуржулга-көргүзүлге ажыл-агыйларын ап көрээли, эштер. Олар боттарының деңнелиниң талазы-биле база аңгы-аңгы, ол аңгылал черле улуг болгулаар болгай. Чүл ол, аас-кежии боол, чамдыктарынга даяныр эки колхоз азы совхозту бурган бериипкен, а өскелеринге ындыг аас-кежиин бербейн барганы ол бе? Партияның чамдык райкомнары болгаш райкүүскомнар дуржулга ажыл-агыйларын районда мурнакчы ажыл-агыйлардан шилип тургуспайн, харын район төвүнге ол чоок турар боорга шилип алган болгулаар: ырак чоруп турбас, шуутла соңгадан көрүп олурар дээш аан. Ындыглар бар бе?

Үннер: Шын-дыр.

Н. С. Хрущев. Ону чүү дааныр чер дээрил, оортан кандыг ажык болурул?

Ол бүгүнү хынамчалыг көөр, дээрелерни деткиир, оларның дуржулгазын чүгле кыйгырыгларга сурагжыдар чүве эвес, харын школаларга, семинарларга өөредир херек, эштер. Агрономнарны чыып алгаш, олар-биле сүмележир, а кым-бир кижини, херек апарза,—эдер-даа херек. Көдээ ажыл-агый продуктуларының өзүлдезиниң курлавырларын эң-не дүргени-биле ажыглалга киирер төлээде, мырыңай-ла бүгү чүүлдерни ажыглаары эргежок чугула.

Эш Наливайконуң удуртуп турары институттуң дуржулгазын кичээнгейлиг-биле өөренир болгаш долузу-биле ажыглаар херек. Ол институтта эки кадрлар бар. Областарның удуртукчулары ол институтка барып, ооң ажылдакчыларындан неделя хиреде өөренип көрзе-даа кандыгыл. Обком секретары бедик албан-дужаалдыг болганда, бүгү чүвени ол билир деп бодаваңар. Бис шуптувус өөренир ужурлуг бис.

Мен эш Наливайкога чүге чоруп чордум мен? Ооң чугаазын дөрт хире катап дыңнаан кижи мен, ынчалза-даа аңаа база катап чеде бердим. Чүге? Чаа чүүлдү билир талазы-биле база катап быжыглаңып алыр дээш. Сиген аралаштырар системаны күш чок деп буруу шаварының мурнунда, чеди катап хемчээгеш, бир катап, ынчалза-даа шыннызы-биле одура кезер ужурлуг турган. **(Адыш часкаашкыны).**

Ам, эш Т. С. Мальцев, Силерниң ажыл-агыйыңар дугайында биче чугаалаксай-дыр мен. Силерниң ажыл-агыйыңар — эки ажыл-агый. Силерниң бодуңарны болгаш Силерниң чедиишкиннериңерни мээң канчаар көрүп турарымны билир силер. Мээң саналымны ёзугаар Силерниңге бүгү-эвилелдиң семинарын чорутkан болгай. Силер, бөдүүн тараачын кижи, улуг чедиишкиннерни чедип алган силер, Силерниң дуржулгаңар үнелиг. Ынчалзажок, улустуң чугаалаары ышкаш, Силерде-даа бачыт чок эвес-тир, хүнде-даа кара демдектер бар. Ынчангаш ол дугайын чугаалаксай-дыр мен.

Чамдык каңдаачал районнарга чогуур хемчээлдиг чайгы андарылганы артырар апаар дээрзин партияның съездизинге чугаалаан болгай мен, оортан ам-даа ойталавайн-дыр мен. Ол дээрге, чайгы андарылганы хүлээвейн турар эш Наливайко-биле мээң маргыжып турарым ол эвес-тир. Мен ооң-биле маргышпайн-дыр мен. Бир эвес менден чер ажылының кандыг системазының талазында сен деп айтырар болза, тодаргайы-биле — Алтай институдунуң системазының талазында мен деп чугаалаар мен.

Эш Наливайко солун чүве чугаалап, хөөп олуртур система болза, чайгы андарылгага бодаарга экономика талазы-биле улуг ажыкты бээрин көргүстү. Аңаа силер шуптуңарны бүзүрээн деп бодай-дыр мен. Ынчалза-даа шилчилге звенозу кылдыр арыг чер андарылгалыг турар күзелдиг кижи бар болза, удурланмас бис. Ынчалзажок андарган арыг чер чокка ажыл-агыйның эки, продуктулуг чоруткан кижини мактаар эргени бөлүмга артырып алыр мен, эштер. Шуут чугаалаарга, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин улам-на депшилгелиг аргалар-биле организастаан кижиге ынаныш салып тур мен.

Хөй-хөй колхозтар болгаш совхозтар амгы үеде 15—20 хуу арыг чер андарылгалыг. Бир эвес арыг чер андарылгаларынга кукурузаны болгаш өске-даа үнелиг мал чеми культураларны тарыптар болза, чеже мал чемин, чеже эътти ап болурул? Тодаргайы-биле эш Мальцевтиң ажыл-агыйын ап көрээли. Колхозта шупту 8300 гектар тарылга шөлү бар. Арыг чер андарылгазы 1500 гектар азы 18 хуу. Ол арыг андарылгага кукуруза тарыптар болза, чеже эътти ап болурул? Эш Мальцев Силер чамдык черлерге гектардан 700 центнер чедир алган болзуңарза-даа, гектардан 300 центнер кукурузаны кылдыр ап санап көрээли. Дүжүт 300 центнер турда, бир гектар кукуруза дээрге —6 муң чемгерилге единицазы азы гектарда 60 центнер-дир. Бир гектардан 60 центнер чемгерилге единицазын алыры дээрге — коң эът кылдыр алырга 4 центнер эът бүдүрер мал чемниг болур дээни ол-дур. Сибирьге хөөп олуртур культуралар-биле тарылга өөлчештирилгезен кылыры артык ажыктыг дээрзин эртем болгаш практика бүзүреткен. Ынчалза-даа ам бүдүрүлге талазы-биле калбак байдалдарга хынап көрээлиңерем.

Целиноградка эш Наливайконуң чугаазын дыңнаан мен. Ол болза бок үнүштер-биле демисежириниң ажыктыг аргаларын бүзүрелдии-биле сүмелеп турар. Ооң саналының утказы чүл дээрге, күзүн эрте аңгыс андарылгазын чоруткаш, а чазын тарылга мурнуу чарыының культивациязын бок үнүштер өзүп үнүп орар өйде чорудары болуп турар.

Черлик сула (овсюг) деп бок үнүштер-биле бокталган шөлдерге вико-сула холуксаазын тарып турар бис деп, Соңгу-Казахстанның дуржулга станциязының агрономy эш Юмагулов чугаалады. Оон чазын ол бок үнүшке өзүп үнер арганы бергеш, оон каш удаа культивацияны чорудуп тургаш, ооң үнүжүн узуткап каар. Июньнуң баштайгы он хонуунда вико-сула холуксаазы тараащ, гектардан 300 болгаш оон хөй-даа центнер ногаан масса дүжүттү алыр. Вико-сула холуксаазы тараан черге кызыл-тас эки үнер. 1961 чылда арыг чер андарылгазынга чазын тараан кызыл-тастың дүжүдү гектардан 22,1 центнер, а ээлеттинген чайгы андарылгага (вико-сула холуксаазының соонда)—дүжүт 21,8 центнер болган.

Бир эвес бо ёзугаар моон соңгаарда-даа чоруур болза, хөөп тарыыр культура болур кукурузаны черлик сула деп бок үнүштер-биле демиселге база ажыглаан туруп болур ышкаш. Ужур чүл дээрге, чазын кукурузаны тарып эгелээриниң мурнуу чарыында чамдык хостуг үе артар болгаш ол үени херзүнү тарылга мурнуу чарыында ажылдап кылырының үезинде бок үнүштерни узуткаарынга ажыглап болур, а ооң соонда, одуруглар аразын культивастап турар үеде чорудар.

Чөвүлел хурал үезинде, чамдык эштер боттарының дуржулгазынга даянгаш, дараазында арганы хынап көөрүн колхозтарга болгаш совхозтарга сүмелеп турганнар. Чазын черлик суланы узуткаан соонда, чочак-тараа тарыптар. Ол культураның быжар үези кыска болгаш тараа болуп быжып четтиге бээр. Мынчангаш, черлик сула-даа узуткаттынган турар, тараа-даа алдынган турар.

Бок үнүштер-биле демисел ам улуг ужур-дузалыг болу берип турар. Бок үнүштер-биле демисежириниң эртем-шинчилел институттарының болгаш колхозтарның база совхозтарның мурнакчы практиказының ажылдап кылганы аргаларны өөренип көөрүн колхозтар болгаш совхозтар удуртукчуларынга, тускай эртемниглерге сүмелексээн кижи мен. Чугаа болза черле ниити бок үнүштер-биле эвес, харын, чижээлээрге, черлик сула, чашпан, черлик хонак болгаш өске-даа тодаргай боктар-биле демисел дугайында болуп турар. Бок үнүштер-биле демиселге тодаргай ажыл-агыйларның, чижээ, Алтайның көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институду ышкаш ажыл-агыйларның дуржулгазын өөренири чугула. Чижек кылдыр алырга, чашпанны ында мынчаар узуткап турар. Күзүн эрте хаңы андарыышкынны ылавыла кылыр. Чазын бокталган черлерге чочак-тараа азы вика тарып каар. Ол культураларны эрте, шөлче үнүп болур апаар билек-ле, тарыыр. Чочак-тараа азы вика июньнуң ортаа үезинде-ле эки ногаан массаны бээр. Ол культураларны сиген кылдыр ажаап алган соонда херзүнү ажылдап кылыр, ол өйде чашпаннар узуткаттынып каар. Черлик хонак дээн ышкаш ындыг бок үнүштерни культурлуг үнүштер үнүп эгелээриниң мурнунда плиңтээшкин-биле узуткаар.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институдунуң директору эш Белозеров маңаа чүве чугаалааш, Сибирьге күзүн тарыыр көк-тарааны өстүрер талазы-биле дуржулгазын чугаалады. Ынчалза-даа көк-тарааны чайгы андарылгаларга тарыыр деп ол саналдады. Аңаа вико-сула холуксаазын чазын тараащ, ону сиген кылдыр ажаап алгаш, ооң соонда херзүнү күзүн тарыыр көк-тараага экизи-биле белеткезе оон дээре болур эвес деп бе. Ол чорук арыг андарылга чокка тарылга чорудар болгаш ооң-биле кады виканы тарыырынга херзүнү белеткеп турар үеде черлик суланың өзүп үнерин узуткаар арганы бээр. Сибирьниң янзы-бүрү районнарынга күзүн тарыыр көк-тарааның тарылгазын улам калбаа-биле шылгап хынаар херек. Силерге бо талазы-биле шуут кадыг сүме бербейн турарым билдингир, ынчалза-даа шенээри черле чугула. Новосибирск областың Гутовск совхозта хаван ажаакчызы эш Н. И. Белаш маңаа чүве чугаалады. Немелде чем кылдыр күзүн тарыыр көк-тарааны тарып турар мен деп ол база чугаалады. Мынчангаш, көк-тараа кыштап турар-дыр, а кыштаар болганда быжып болур-дур. Көк-тараа шаанда Сибирьге нептерээн турган деп кырганнар бадыткап турар. Болунар көрүнер, эштер, каяа болдунар бол-дур, аңаа көк-тарааны тарыыр херек. Ажыл-агыйга ол ажыктыг. Ынчаар болза, тарылга болгаш дүжүт ажаап алышкыының үезинде хову ажылдарын чиигедип болур ийик.

Маңаа чүве чугаалаан эштер селекция болгаш үрезин ажылының дугайында база чугаалап турдулар. Мен оларны деткип тур мен. Селекционерлер боттарының ажылының талазы-биле мактаттырарынга болгаш байыр чедиреринге төлептиг улус, көдээ ажыл-агый культураларының кайгамчык эки сорттарын олар тургускан. Ынчалза-даа үрезин ажылының системазын бисте ам-даа эрги ёзугаар чорудуп турар, шынары куду үрезиннер-биле тарый бээривис ховар эвес. Колхозтарда болгаш совхозтарда үрезин ажылын шиитпирлии-биле экижидер херек.

Курган областан механизатор эш А. Н. Высыпков чөвүлел хуралга тарааларны машинаның дүргедедин бедидип тургаш дүргени-биле ажаарының солун дуржулгазын чугаалады. Ол дуржулганы бистиң тускай эртемниглеривис кичээнгейлиг-биле өөренип көөр болза эки. Дүрген ажаап алышкынның дугайында кандыг-бир санал чугаалаары амдызында меңээ берге-дир. Ынчаарга бир чүүл черле тодаргай: кезиишкиннин темпилерин дүргедедири эргежок чугула, ынчаарга кандыг орук-биле дүргедедирил: ажаап алышкын машиналарының ажылын дүргедедип турган бе, азы жаткаларның бизиниң дуртун узадып, кезер калбаан улгаттырып турган бе — бодаар, чугаалажып көөр херек. Кур чер крайынга он метр черни аптар узун бистиг жатканы көрген бис. Ол болза аңаа жаткага деңнээрге ажылдың бүдүрүкчүлүүн каш катап бедидип, бастырышкынны дүргедедип турар. Катаптап чугаалаайн, демги-даа, бодаа аргаларны өөренип көөр херек.

Делгем черни алыр жатка болуунуң ажыктыын Казахстанның кур черлеринге көргүскен. Ол жаткалар Сибирьге-даа улуг ажыктыг болур боор. Целиноградка чугаалаан чүүлүмге чаа жаткаларның ажыктыын көргүзүп турар сан-медээлерни чижек кылдыр киирген мен. Оларны массалыы-биле бүдүрүп үндүрерин амдан-на эгелээр болза чогуур. Ол биске дыка-ла ажыктыг.

Силерже кел чораш орукка вагон соңгазындан ховуда ажааттынмаан саванны көрдүм. Ону ажыглаар, саванны кыжын ажаап аайлаарын оралдажыр херек, бир эвес ону силер кыжын ажаап аайлавас болзуңарза, чазын черни андарары дыка саадаар апаар болгай. Шөлдерни савандан баш удур аштап арыглаары чугула.

Көпээннээр херекселдерни хөйү-биле белеткеп үндүрери эргежок чугула деп, санал берген эштер шын чугаалады, мен болза көпээннээр херекселдерни эвес, а саваң оонактаар херекселдерни деп чугаалаар ийик мен. Бир эвес комбайнга оонактаар херекселди кожуп каар болза тавычаларны бастырып турда саванны ол херексел оонактааш, кошкан сөөртүкчүге салып чоруур болгай. Ындыг машинаны Украинада кылган болгаш эки ажылдаарын көргүскен. Тараа бункерже, а саваң—сөөртүкчүже үрдүнүп турар. Силер ол саванны дораан-на сөөртүп чоруткаш, сарааттап каар силер. Шөл дээрге ол дораан-на арыг, күскү андарылгага белен болу бээр-дир. **(Адыш часкаашкыны).**

Силерниң кичээнгейиңерни дараазында чүүлче угландырар бодай-дыр мен. 1961 чылда силерниң областарыңар күрүнеге эът садарын эрткен чыл-биле деңнээрге кудулаткан болуп турар. Ындыг байдал-биле эптежир арга чок, ол чорук чонну эът-биле хандырарын үзүктелдирип турар. 1962 чылда эътти болдунар-ла хөйү-биле бүдүрүп үндүрер дугайында амдан эгелеп сагыш салыр херек. Ооң-биле кады бо чылын мал ажылының продуктуларын садып алырын күштелдирериниң хемчеглерин алган турар ужурлуг.

Эътти тарылга шөлүнүң чүс гектарынга онааштыр 75 центнерни база ажыглалдыг өске черлерниң чүс гектарынга онааштыр 16 центнерни алыр төлээде янзы-бүрү культураларны кайы хире черге тарыза чогуурул дээрзиниң дугайында санаашкыннарны катаптавас мен, эштер. Целиноградка болган чөвүлел хуралга ол санаашкыннарны чижек кылдыр киирген чүве, ынчангаш силер ону номчаан боор силер деп идегеп тур мен. Ажылдакчы бүрүзү ол санаашкыннарны ылаптыг билип алыр болгаш эът бүдүрериниң талазы-биле партияның съездизиниң айытканы ол туруштарже болдунар-ла дүргени-биле үнер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг. Төп Комитет чер-чер организацияларының ажыл-чорудулгазын доктаамал хайгаараар, бистиң сүмелеривистиң күүселдезин чүткүлдүү-биле негээр апаар.

Маңаа мурнакчы кижилер кончуг эки саналдарны бердилер. Силерниң эң дээре кукурузачыларыңар кайы хире магалыг түңнелдерни чедип алганын дыңнаары тааланчыг-дыр. Гектар черден кукурузаның 1225 центнер ногаан массазын алган эш Лисичниковтуң дугайын чугаалаан болгай мен. Новосибирскиниң кукурузачы Ю. Н. Токаревтуң звенозу бо чылын гектар бүрүзүнден 950 центнер кукурузаны, Тыва республикада П. А. Пикалонуң звенозу — 730 центнер кукурузаны алган-дыр. Сибирьниң шөлдеринге кукуруза бодунуң төлептиг черин быжыы-биле чаалап ап турар-дыр.

Силерге мынчаар сүмелээр бодай-дыр мен: кукурузаның бышкан тараазын ыяавыла алыр деп бодуңарның мурнуңарга ындыг сорулга салбаңар. Силерниң байдалдарыңарга ол сорулганы шиитпирлээри кончуг берге. Ол кукурузаны силер далган кылдыр тыртыра бербес-ле болгай силер. Кукуруза мал чемгеринге херек. Ындыг болганда бир эвес мочактары сүт-быштак чем кылдыр быжа бээр болза—ол дээрге кончуг эки-дир. Мочактарны аңгылап ажаар машиналыг болуру күзенчиг-дир, мочактарны хаваннар семирти чемгеринге ажыглап болур. Бир эвес ол чемни сүткүр мал чемгеринге ажыглаар болза мочактарын-даа, ногаан массазын-даа шуптузун катай силостап алыр херек.

Алтайда көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институдунга барып чораащ, кукурузаның тараа кылдыр быжа берген эрте быжар: «Воронежская-76», «Воронежская-80» болгаш «Буковинский-2» деп хайнакташтырган сорттарын көрдүм. Аңаа чөвүлел хуралга кукурузаның тараа кылдыр бышкан мочактарын дыка хөй кижилер көргүзүп турду. Меңээ мындыг бодал тыптып келген: а бир эвес Алтайга, харын Сибирьниң өске-даа чамдык мурнуу талакы районнарынга үрезин кылыр кукуруза өстүрер ажыл-агыйларны тургусса чүл? Үрезинни хемчээлиниң аайы-биле аңгылап ылгаар заводтарны, кургадыр херекселдерни тургускаш, кукуруза үрезини бүдүрериниң бүгү хереэн дыка улуг үлетпүрлүг үндезинге салыпкай. Ол дээрге колхоз болгаш совхоз бүрүзүнге үрезин өстүреринден дыка дээре-дир.

Курган областа школачыларның өстүргени кукурузаның быжа берген мочактарын меңээ бердилер. Ол магалыг-дыр. Кукуруза—мал ажылын көдүрер дээш демиселге күчүлүг чепсек. Бир эвес биске кукуруза чок турган болза мал ажылын чүнүң-биле көдүрер бис? Сула-биле бе? Чок. Кукурузаның мал чеми болур шынары-биле суланы деңнештирер дээш, чеже гектар черге сула тарыыр херек-тир, санап көрүңердаан. Кукуруза чок болза бистиң Америка-биле чаржырывыс берге. А ам, чепсегленишкинде кукуруза бар болганда, ындыг чарышче бистер дидими-биле кирип турар-дыр бис. Совет Эвилелинде черле болганынга кукурузаны өстүрүп болур, ол чүгле чер болганынга үрезинин алыр кылдыр бышпас. Ынчаарга биске кукурузаның үрезинин черле болганга алыр кылдыр быжары албан эвес. Кукуруза бодунуң шынарларын бүгү-ле районнарга бүзүрелдии-биле көргүскен. **(Адыш часкаашкыны).**

Кукурузаны өстүреринге болгаш ажаап алырынга хереглээр комбайннарны болгаш өске-даа техниканы бүдүрерин көвүдедир деп чөвүлел хуралдың киржикчилери шын негедилер. Ам кукуруза ажаап алыр комбайннар чокка колхозтар болгаш совхозтар шыдажып хоржок, чүге дээрге оларга мал чемин бүдүрерин көвүдедир, кукуруза тарылгазын көвүдедир ужурлуг болгай. Ол бүгүнү барымдаалап көргеш, эргежок чугула техника-биле хандырза чогуур. **(Адыш часкаашкыны).**

Чочак-тараа болгаш бобылар дугайын маңаа дыка хөй чугаалады. Чочак-тараа болза биске бойдустуң шаңнаан культуразы деп санап тур мен. Силерниң байдалдарыңарга чочак-тараа чаагай дүжүттү берип турар. Чижээ, Иркутск областа «Октябрьның оюу» колхоз (даргазы эш С. Г. Блинов) бо чылын гектар чер бүрүзүнден чочак-тарааның дүжүүн 21,4 центнерни. Омск областың Шуховск совхозунуң салбыры (эргелекчизи эш И. Т. Володев)—24 центнерни алган-дыр.

Чазын тарыыр тарылга шөлүнге чочак-тараа улуг черни ээлээр ужурлуг. Целиноградка бодумнуң чугаамга тараа культураларның тарылгазының чижек структуразын—кызыл-тас — 50—55 хуу болгаш чочак-тараа 20—25 хуу болур деп чугаалаан болгай мен. Ынчаарга ол дээрге чаңгыс майык-биле кылыр дээн чорук эвес болбайн аан, бодунга культураларның деңзигүүр байдалы кандыг болурун ажыл-агый бүрүзү шиитпирлээр ужурлуг.

Мал чеми кылыр бобыларны ап көөр болза, ол культураның магалыг ыраажызы маңаа сөс ап чүве чугаалаан агроном эш Н. И. Чеканова болуп турар-дыр. Мен ооң чугаазын дөрт удаа таалал-биле дыңнап тур мен, ынчаарга ам-даа дыңнаар боор мен, чүге дээрге эш Чеканова, силерни өске черлерже чалаар кылдыр сагындырып чугаалаар мен, ынчаарга силерниң лекцияларыңар хөй-хөй кижилерге херек болуп турар. Ол лекцияларны парлап үндүргени шын-на харын. Ынчалза-даа силерниң лекцияларыңарны номчуваан совхозтар трестизиниң директору-биле Целиноградка турган ужураштым. Черле чүү дээр боорлаан. Ол кижи силерниң чугааңарны дыңнаан, ынчалза-даа сактып албаан, фамилияңарны белин билбес, баш иштинден үне халый берген-дир деп олурар-дыр. Кижилер янзы-бүрү болгулаар чүве-дир ийин чамдыктары лекторну дыңнап олурар, а өскелери ол душта уйуп олурар-дыр. **(Хөглүг шимээргээшкин).**

Силерде, Сибирьде мал чеми бобыларны ажаап өстүрериниң эки дуржулгазы бар апарган болгай. Алтай крайның Чистюнь совхозунда П. Х. Романюктуң бригадазы бо чылын гектар бүрүзүнден 26,7 центнер бобыларны ажаап алган, ол-ла крайның Прутск совхозунда механизатор эш А. Е. Головков болгаш Боровск совхозунуң механизатору эш П. И. Брютов олар гектар бүрүзүнден 23 центнерден ажыг бобыларны, Омск областың Соңгу-Любин совхозунуң механизаторлары эштер Д. Х. Вернер биле И. М. Хоробрых олар гектар бүрүзүнден 24 центнер дүжүттү ажаап алганнар-дыр.

Аъш-чемге болгаш мал чеминге хереглээр тараа культуразы кылдыр чочак-тарааны силерниң Сибирьниң байдалдарынга тарып өстүрер болза черле эки боор деп мен санап тур мен. **(Адыш часкаашкыны).** Чүге ындыгыл? Чочак-тарааның четчип быжар үези кыска, бобыларга бодаарга эрте быжар-дыр. А ол дээрге силерге кончуг чугула-дыр. Механизастаттынган ажаап алышкынга чочак-тараа эки таарыжыр-даа ынчаш.

Ынчалза-даа бобылар мал чеминге хереглээр, силос кылыр тергиин үнелиг культура болуп турар. Ындыг болганда ажыл-агыйларны үрезин-биле хандырар дээш, кайы-бир черге бобыларның үрезин ажыл-агыйын тургузар херек. Бобыларның чамдыкта бышпайн баар ындыг сорттарын бодап көөр херек. Бобылар быжа бээр районнарга ону тарыырынга мен удурланмайн тур мен, ынчалза-даа чочак-тараага бодаарга бобылар артык дүжүттүг деп чугаалап шыдавас мен. Липецк областа «Петровский» совхозка гектар чер бүрүзүнден чочак-тарааның 42,2 центнер дүжүдүн алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бобыларны мал чеминге хереглээр культура кылдыр тарып өстүрер херек.

Бобыларның сыптарынга фасоль тутчуп өзүп үнген турарын селекционерлер чедип алыр болза эки болур ийик деп мен мурнунда-ла чугаалаан мен, ам ону база катап сагындырып каар бодай-дыр мен. Ол чоңга кайы хире байлак болбаажел, чүге дээрге фасоль—кончуг хоолулуг, улуг калорийлиг продукт-дыр.

Фасольду ап турар бис деп, силер меңээ чугаалаар чадавас боор силер. Ол шын харын, ынчалза-даа фасольдуң бар болуп турар сорттарын механизастаттынган арга-биле ажаап өстүрер арга чок болуп турар-дыр. Ындыгның төлээзинде ол калбаа-биле нептеревейн турар болгаш нептереп шыдавас-даа. А мал чеми кылыр бобыларның сывынга тутчуп үнген фасольду машиналар-биле ажылдап кылыры болгаш ажаап алыры белен болур.

Чигир свёклазының дугайында каш сөстен чугаалап көрейн. Силерде чигир свёклазы чаагай дүжүттү берип турары магалыг-дыр, эштер. Ындыг болганда оон тарылгазын калбартыр херек.

Силерниң мурнакчыларыңар чигир свёклазының кайы хире чаагай дүжүдүн ажаап ап турар-дыр, көрүңердаа. Иркутск областа Карл Маркс аттыг колхозтуң звено удуртукчузу Ф. Г. Сидорук 27 гектар бүрүзүнден 474 центнерни, а 15 гектар черниң гектар бүрүзүнден 677 центнерни өстүрген-дир. Алтай крайның «Бийский» совхозунуң звено удуртукчузу З. А. Шишкова 30 гектар шөлдүң гектар бүрүзүнден 420 центнер дазылдарны ажаап алган, а ол-ла крайның Соколовск совхозунда механизатор А. Я. Трибельгорн 104 гектар шөлдүң гектар бүрүзүнден 300 центнерни алган.

Сибирьде свёкла тарылгазы—чаа херек, ынчангаш ону чаа ёзу-биле, комплекстиг механизацияның базазынга сайзырадыр херек. Кубань механизатор эш Светличныйның дуржулгазын өөренип алыңар, ынчан силерге свёкла мал ажылынга хереглээр кол мал чеми культураларының бирээзи болу бээр. Светличный центнер свёкла бүдүреринге чүгле 17 минута чарыгдап турар-дыр, ол холдуң күш-ажылын шуут ажыглавайн турар. Дөмей хемчээлдиг үрезиннерни тарып олуртуп, бүгү чүүлдерни машина-биле кылып турар.

Свёкланы Сибирьже бурунгаарладыр төлээде колхозтарга болгаш совхозтарга свёкла ажаап алыр комбайннарны бээри эргежок чугула.

Үннер: Шын-дыр! **(Адыш часкаашкыны).**

Н. С. Хрущев: Ол чокка хоржок.

Чөвүлел хуралга малчыннар аажок эки саналдадылар. Сүттүң үскүрүн бедидер дугайын чугаалаан, Иркутск областың дуржулга станциязының директору эш А. Б. Малиновскийниң саналы меңээ аажок солун болду. Ол идеяны академик Т. Д. Лысенко хөй чылдарда пропагандалап келген, ынчалза-даа оон эгелээшкиннериниң удурланыкчылары база турган. Көрүңердаан, эш Лысенконуу ышкаш ындыг сан-чурагайларны Иркутск обласка базала алган-дыр. Ындыг болганда эртемниң түңнелдерин практика бадыткап турар-дыр. Саар инектерниң шынар составын экижидер дээш чүткүлдүг ажылдаары эргежок чугула.

Сүттүг малдың продуктулуун сүттүң үскүрүн барымдаалап учёт кылырынче шилчиир өй биске келген деп, мен бодап тур мен.

Үннер: Шын-дыр! **(Адыш часкаашкыны).**

Н. С. Хрущев: Малды тарып боозадырының аргазы ам кымга-даа чигзиниг болдурбайн турары тодаргай. Бажар-оптуг капиталистер оон улуг ажык-кончааны ап турарлар. Бир катап Америкага чораащ ындыг капиталистерниң бирээзи-биле ужурашкан кижи мен. Бистиң эртемденнеривистиң чедиишкинин — малды тарып боозадыр чорукту—ажыглап тургаш, хөй акшалыг болуп, байып алдым деп, ол чугаалаан. Бисте малдарны тарып боозадырын ам-даа чамдык черлерде калбак хемчээлдии-биле ажыглавайн турары хомудаңчыг-дыр.

Эштер! Маңаа санал берген саанчыларны бистер шуптувус улуг сонуургал-биле дыңнадывыс. Оларның күш-ажылын бүгү арга-биле деткип мактаар ужурлуг. Бедир үе механиктиг саалдада, «Елочка» хевирниң таарыштырылгаларында дээрзин мурнакчы саанчылар көргүскен. Холдуң күш-ажылындан механизацияже шилчиир херек, ону дүрген кылган тудум улам-на эки болур. Ол чорук сүттүң өртээн чиигедир, малчыннарның күш-ажылын чиигедир, оларның ажыл төлевирин бедидер. Демир орукчуларның чугаалажып турары ышкаш, «Елочкага» «ногаан кудумчуну» ажыткан турар ужурлуг.

Саалданы механизастаарынга эгелекчи чорук чамдыкта деткимчеге таварышпайн баргылаар боор-дур. «Томский» совхозтуң директору эш Б. Н. Сидоренкодан партияның Төп Комитединге келген чагааны номчуурун чөпшээреп көрүңер. Ол чөвүлел хуралга эки саналды берген. Эш Сидоренко мынча деп бижээн:

«Күрүнениң кончуг чугула хереэниң—көдээ ажыл-агыйга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң айтырыының талазы-биле силерге чагааны бижип тур бис.

Чаа чүүлдү шиңгээдип алырының оруунга таваржып турар шаптараазыннарны ажып эртеринге биске, «Томский» совхозтуң коллективинге, дузалажып көрүңер. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн дүрген көдүрер болгаш продукцияның чаңгызтың хемчээлинге чарыгдалдарны кызырар дээш, эртемниң чедиишкиннерин база мурнакчы дуржулганы калбаа-биле шиңгээдиринге үндезилээш, совхоз бүдүрүлгезиниң бүгү технологиязын чаарты тургузар кончуг чугула болгаш солун херекти бистер кыла берген бис.

Бистиң совхозувусту организастап турар үеде чаа чүүлдү бүдүрүлгениң бүгү хемчээлинге шиңгээдир деп шиитпир хүлээп алдынган турган чүве. Ынчаарга чыл ажыг үениң дургузунда Сибирьниң дошкун агаар-бойдус байдалдарынга, совхозтуң бүгү-ле сүт фермаларынга инектерни баглавайн ажаарын ап чоруткан болгаш «Елочка» хевирниң механиктиг саалда херекселдерин саалда өрээлдеринде ажыглап турар. Ол арганы ажыглаарда частырыглар база-ла бар тургулаан, ынчалзажок ам безин бистиң ажылывыста эки түңнелдер чедип алдынган.

Совхозта быжыглаттынган чеди фермаларда шупту 3.300 инектер бар. Чамдык фермаларда инектер 600 чедип турар. Баглавайн ажаар арганың ачызы-биле бүдүн чартык чылдың дургузунда инектерниң кодазын 1200 башка көвүдедирин чедип алдывыс.

Инектерни саалда өрээлдеринге саары-биле дүүштүр ажаап тургузарының чаа технологиязы фермаларның ажаап-тежээп турар кижилерин 450 кижи турганындан 150 кижи чедир, а саанчыларны 220 кижи турганындан 35 кижи чедир, (солуур кижилер-биле кады) кызырарының аргазын берген. «Елочкага» чаңгыс саанчы 90-таң 110 чедир инектерни саап турар. Бүгү кодан мал—3.300 ажыг инектер—17 кажаалларда туруп турар. Баглап тургузар эрги ажаалданың үезинде болза биске 27 кажаалар хереглеттинер турган ийик. Чуртуң бүгү-ле колхозтары болгаш совхозтары инектерни баглавайн тургузарының аргазын ажыглаар ужурлуг дээрзинге ам бис бүзүредивис, ынчаарга мал ажылынга автоматтыдыгланы шиңгээдиринче бүгү-ле оруку чүгле ол арга ажыдып турар дээрзинге быжыы-биле бүзүрээр бис.

Инектерни баглавайн ажаап азыраары-биле кады совхозта өске-даа мурнакчы аргаларны болгаш көдээ ажыл-агый эртемниң ажыглашкыннарын база нептереткен: мал кажааларының чанынга бүгү силос массазын сөөртүп эккелгеш, чер кырынга силостааш оон-биле малды чемгерери, бызааларны иелеринден эмзирип доруктарыры, инектерни болгаш дүңгүш инектерни тарып боозадыры.

Бүдүрүлгени специализастаарын боттандырбышаан, совхоз кыс молдургаларны болгаш дүңгүш инектерни өстүрер талазы-биле специализастаан фермаларны тургускан. Ындыг фермаларның чүгле бирээзинде безин дүңгүш инектер чазын төрүүр болгаш 1962 чылдың чайында муң ажыг ындыг инектер бызаалаар.

Никита Сергеевич, Силерниң сүмелерниң ёзугаар тарылга шөлдериниң тургузуун өскерткен бис. Суланың оруунга кукурузаның, чочак-тарааның болгаш бобы холуксааларының тарылгазын көвүдеткен бис. Кукуруза тарылгазын чорудар доктаамал черни тускайлап тургускан. Ам бис силос культураларынга бедоктуң хоолуун көвүдедир болгаш малды тараа культураларның концентраттары-биле чемгерериниң шуут ойталаары дээш ажылдап турар бис.

Совхозта хөй чаа чүүлдерни нептередип турар, ындыг болза-даа, ону шуптузун дончу чагаага бижип шыдавас-тыр бис. Эгезин чүүлдерни тывылунга чедир чорударынга совхоз кончуг улуг бергелерге таваржып турар, ол бергелерни бо черге ажып эртер аргажок болуп турар-дыр.

Ооң ужурунда совхозта кылып турар чүүлдерни шинчилеп көөр комиссияны бисче чорудуп бээрин Силерден дилеп тур бис, Никита Сергеевич. Депшилгелиг хөөнүг, дидим, **чүвениң алызын баш удур** көрүп турар тускай эртемниглерни **комиссияга киирерин Силерден** дилеп тур бис. Ындыг комиссия бистиң ажыл-агыйывысты ажыктыг хөй чүүлдерни тывар дээрзинге бүзүрээр бис. Ону эгелеттинген ажыл-херектиң шынныкызы бүзүрээн кижилер бүгү чүрээнин ханызындан чугаалап тур бис.

Ол дугайын Силерден дилеп турарывысты база бир ужуру болза, бистиң областың районнарындан, бистиң кожаларывыс—Новосибирск, Кемерово болгаш өске-даа областардан дыка хөй кижилер «Томский» совхозка чораащ барган, олар бистиң дуржулгавысты боттарының ажыл-агыйларынга нептередип эгелээн болгай. Совхозтар министерствозунуң төлээлекчилери биске база-ла чаңгыс эвес удаа кээп, чорудуп турар ажыдың чүүлдүг деп чугаалап турганнар, ынчалза-даа оон-биле кызыгаарлаттынган. Ыяш-биле деткиирин болгаш дузалажырының оруунга харын «совхозка чүү болу бээр-дир, көөр-ле» деп туруштага туруп алганнар.

Бистиң совхозту алзып каш бичии ажыл-агыйлар болдурар саналды областың күүсекчи комитединге шагда-ла үндүрүп турар. Айтырыгны ынчаар шиитпирлээри ажыл-херекти буурадыр, а ону ынчан болбас.

Эргим Никита Сергеевич! Айтылышкын берип, бистиң ажыл-агыйывысты сонуургап көөрүн база катап улуу-биле дилеп тур бис, бир эвес совхозтуң кылып турар чүүлүн ажыктыг деп көөр болзуңарза,—чаа чүүлче оруку ажыдыарынга ыявыла дузалаар боор силер».

Бо дээрге чугула кичээнгей салыр ужурлуг чагаа-дыр.

Хөй ажылының дугайында хөйну чугаалап турар.

Чамдык областарда хөйнуң баш саны өөскеп турарын чүнүң-биле-даа шыңнадып болбас. Көдээ ажыл-агыйның бо чугула адыры кошкап кылбас кичээнгей салдыры негеп турар. Нарын дүктүг хөй ажылын хөгжүдерн болдунмас черлерге эът, тон бүдүрер хөй ажылын сайзырадыр херек. Бурят АССР-ниң «Кижингинский» совхозунуң улуг хөйжузу—эш Ц. Б. Буянтуев солун дуржулганың дугайын чугаалап берди. Ооң бригадазы комплекстиг, мал чемнериниң белеткели болгаш хөйнү ажаарын кады чорудуп турар. Бригада бот оруга-чарылгакке шилчээн. Өске ажыл-агыйларга нептередир төлээде ол дуржулганы өөренип көөр болгаш ону деткиир херек.

Куш өстүреринге Сибирьде кызыгаар чок болдунар аргалар бар. Хөй-хөй куш азыракчылары күш-ажылдың кайгамчыктыг түңнелдерин көргүзүп турар. Новосибирск областың Тельман совхозунуң куш ажаакчызы Валентина Ефимовна Дидаева маңаа чүве чугаалады. Бодунуң күш-ажылының дугайын ол шулуксуг, сорук кириишкинниг чугаалады! Ол он айларның дургузунда беш муң дагаалардан 780 муң чуургалар, азы төрүүр дагаа бүрүзүнден 148 чуургаларны алган.

(Төнчүзү 4-кү арында).

Эш Н. С. ХРУЩЕВТУҢ чугаазының төнчүзү

(Эгези 1—2—3 арыннарда).

Курган областың «Такташинский» совхозунуң куш ажаакчызы Иван Александрович Мелехин 41 муң өдүректерни азыраш, 934 центнер өдүрек эъдин дужааган.

Бастарны өстүрер дугайын бодаарын сүмелеп тур мен. Силерде хөй шынаалар бар, кастарны одарладыр черлер бар-дыр.

Эки совхозтарның директорлары чөвүлел хуралга чүве чугаалады. Олар хөй санның эътти бүдүрүп турарлар. Ынчалза-даа олар күрүнеден эвээш эвес чемнерни ам-даа ап турар. Ол чорук эки директорларның адын баксырадып турар. Ындыг директорларның фамилиязын адавас мен, чүге дизе оларны билир силер, ынчалза-даа азырадыр хөөннү соксадыр үе келген. Боттарының бүдүрген чемнери-биле эът болгаш сүт бүдүрер дээш угаан-бодалын болгаш энергиязын удуртукчу бүрүзү салыр хүлээлгелиг.

Бисте, колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчуларының аразында боттарының хүлээлгезин ак-сөткилдиг күүсетпес кижилер бар-дыр эштер, а оларның чамдыызы күрүнени мегелээр оруկче кирип турар. Бо чагааны номчуксап тур мен. Ооң автору Омск областа Куломзинскийниң тараа хүлээп алыр пунктузунуң директорунуң оралакчызы эш Емелинниң бижип турары:

«Медээлер болгаш отчёттар-биле алырга областың колхозтарында болгаш совхозтарында бүгү тараа культураларының тавычаларын бөлери болгаш бастырары шагда-ла доозулган. Херек кырында ындыг бе? Ыракта-ла ындыг эвес.

Одесский болгаш өске-даа чамдык районнарда дужүт «ажаап алыышкынын» амга чедир чорудуп турар. Колхозтарда болгаш совхозтарга түр кадагалаттынып турар дээр хевир алдынган тарааны күрүне шыгжамырынга дужаап турар.

Маңаа точка салза чогуур ийик, бир эвес элеваторже сөөртүр чүве болза, ону тараа деп адап болур ийик. Хову ажылдарын дооскан дугайында отчётту дүрген-не киирерин оралдашкан, ажыл-агыйларның удуртукчулары ажаап алыышкынның эки хуусааларын херек кырында эрттирген. Тавычаларның чамдыызын хар болгаш дош-биле холуштур ажаап ап, тарааның 30—40 хуузун бастырып, малгаш болдуруп турар. Оон ол холумалды мурнунда-ла күрүнеге «саткан» болгаш аңаа квитанцияны бижип каапкан кызыл-тас кылдыр белеткел пунктузунче чорудуп турар. Малгаш, хар, дош болгаш бастыртынмаан тараа баштарының холумалы болуп турар «кызыл-тасты» оруу багай чүс километр черден Куломзинскийниң белеткел пунктузунче сөөртүп чедирген. Ындыг «тарааның» шынарын тодарадыр херекселдер пунктуда чок. Белеткелдерниң область эргелелинге мындыг айтырыг тургустувус:

— Чүнү канчаарыл? Үрелген тарааны хүлээп алыр бе азы хүлээп албас бе?

Октябрьның төнчүзүнде мындыг айтыышкын келген:

— Тарааны хүлээп алыр!— деп, партия обкомунуң секретары эш Горбачев дужааган.

Тараа хүлээп алыр пунктунуң дирекциязының аңаа удурланганы хей болган. Белеткелдер эргелели болунуунга туруушкан. Ындыг болуушкунга удурланыышкынның демдээ кылдыр ажылдан үндүрер дугайында ноябрь айде билдиришкин бижээн мен. Белеткелдер эргелели үндүрер дугайында дужаал ам дээрезинде чок-даа болза, «мээң дилээмни хандырар» деп көрген.

Ноябрь 3-те Куломзинскийниң тараа хүлээп алыр пунктузунга 700 тонна ажыг ындыг «холумал» кирген. Ол «холумал» Кировский элеваторга болгаш Марьяновскийниң белеткел пунктузунга кирген. Ол «тарааны» сушилкага кургадырга болдунмаан, ынчангаш белеткелдер эргелели ону курагаг тараа-биле холуур деп айтыышкын берген.

Ол холумалды дүжүрүп база складче кирип турда каш электро хөделдирикчилери өртенген, механизастаттынган шугум ажыглалдан үнген. Ынчалза-даа дужаал дээрге дужаал-ла болгай. Ынчангаш ону күүсеткен. Ол тараа складка чыпшынчып калган, ону ам сушилкаже кирер арга чок апарган. Белеткелдер эргелелиниң пунктуга кирген тускай эртемниглери ол бүгүнү көрген болгаш чүнү-даа шиитпирлевейн чорупканнар.

Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң түңнелинде тараа ынчаар үрелген, ону чүдүреринге, дажыырынга болгаш дүжүреринге күрүнениң дыка хөй хөреңгизи чарыгдаттынган. Ынчалза-даа ол чорук Томскиниң карак чаакчыларын мөгүдетпейн турар. Олар дыка эки байдалдыг болуп турар, ынчангаш олар кандыг-даа хемчег алдырбааннар.

Күрүнени мегелээр азы үрелген продуктуларны дужаап турар кижилерни партия шыңгыы ялалаар апаар. Шак ындыг үүлгедиглерни кылган коммунистерни партиядан үндүрер болгаш судка шилчидер апаар бис. Ынчангаш кым партия билетин үнелеп база шынчы болуп, совет кижиниң чаагай адын кадагалаарын күзээр болдур, ындыг чүүлдү кылбазын силерден аажок дилеп тур мен, эштер. **(Адыш часкаашкыны).**

Эргим эштер! Бүгү совет кижилер Сибирьниң чедиишкиннеринге чоргаарланып турар. Совет эрге-чагырганың чылдарында силер, сибирьжилер, Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле бистиң Төрээн чурттуң бо делгем крайын революстуг ёзу-биле чаарткан силер. Экономиканың болгаш культураның хөгжүлдезинде болган өндүр чаагай чаартылгаларны Сибирьге ышкаш шак ынчалдыр тода эскерип көөрү болдунмас чадапчок. Ол чүге ындыгыл дээрге, шаанда Сибирь чоннуң човуланының, шөлүлгениң чери болуп турган болгай.

Улуг орус демократ А. Герценниң Сибирь дугайында чалбыыштыг болгаш ол шагда кударанчыг сөстерин сеткил хайныышкыны чокка номчууру берге. Ол мынча деп бижээн:

«Сибирь кайгамчык улуг келир үелиг; ону иштинде хөй алдынныг, хөй өлүк болгаш өске-даа байлактарлыг шыгжамыр, ынчалза-даа соок, хар-биле шыптынган, амыдыралдың чепсектери ядыы, оруктары чок, чурттакчылары чок чер деп көрүп тургулаар. Ол шын эвес.

Чүнү-даа күчүлээшкин-биле, кымчы-биле кылып турар өлүмзүргей орус чазак Сибирьни Америка ышкаш дүрген бурунгаар шимчээшкинче кириптер ындыг амыдыралчы күштү үндүрүп билбес-тир».

Ынчаардагы үеде Америка шынап-ла дүрген темпилер-биле хөгжүп турган. Сибирьге бистиң совет кижилерниң күш-ажылының, бистиң бурунгаар шимчээшкинивистиң темпилериниң кайгамчык өндүр чаагайы-биле бис ам американнарны кайгадып турар бис. **(Адыш часкаашкыны).**

Өске революстуг-демократ — А. Радищев мынча деп бижээн: «Бодунуң бойдус эртинелериниң талазы-биле Сибирь байлактыг-ла-дыр! Ам-даа чүс чылдар херек-тир; кажан ол чурттакчыларлыг апарганда, делегей төөгүзүнге кайгамчык улуг рольду ойнаар ужурлуг».

Магалыг-ла эки чугаалаан-дыр, эштер!

Совет тургузуг, Коммунистиг партия Сибирьни бурунгаар шимчээшкинче кириптер ындыг амыдыралчы идигни берген. Ам бистиң социалистиг Сибиривис техниканың, эртемниң, үлетпүрнүң хөгжүлдезиниң талазы-биле хөй-хөй сайзыраңгай капиталистиг чурттарны ырак соонда каапкан.

Ам буржуаз ажылдакчылар Сибирьге кээп турар, шаандакы кадыг-берге дожанналчак крайны чаарткан ооң ажылчын ангызын болгаш тараачыннарын, ооң эртемденнерин магадаанын олар илергейлеп турарлар.

Чоокку 20 чылдарда Сибирьге кайгамчык, тоолчургу деп чугаалаар, перспективалар ажыттынып турар. Сибирьниң ажылчы чоннарынга экономиканың күчүлүг көдүрлүүшкүнүн хандырар, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын хөй катап көвүдедир сорулга салдынып турар.

Шак бо берге, ынчалзажок чаагай орукка силерниң улуг чедиишкиннерлиг болурунарны күзээрин чөпшээреп көрүңер. Чугула чүве чүл дизе, партияның айыткан хемчеглерин амыдыралга боттандырар талазы-биле улуг, шудургу организакчы ажылды силер хөлзээшкин болгаш шуугаазын чокка, хөлүн эрттир хуралдап, митингилевейн калбартып чорударынар ол болур. **(Адыш часкаашкыны).**

Бол чүүл—кижилер, кадрлар. Шаг-үени халас эрттирбейн колхоз болгаш совхоз бүрүзүнде, бригада бүрүзүнде байдалды өөренип көөр, кижи бүрүзүнге мырыңай таңгыстап чедер тараа, эът, сүт болгаш өске-даа продуктуларны бүдүрерин көвүдедир дээш кайгамчык улуг демиселге ооң ролюн болгаш туружун тодаргайлаар херек.

Көдээ ажыл-агыйның чамдык ажылдакчылары перспективтиг планнарны ажылдап кылып тургаш, биске чоокку чылдарда бурунгаар шиитпирлиг базымны кылырда чүү онза чугула болурул дээрзин уттуп алган боор-дур. 1962 чылда-ла көдээ ажыл-агый продуктуларының бүдүрүлгезин көвүдедиринге бедик түңнелдерни чедип алырын, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXII съездизиниң шиитпирлериниң боттандырарының чаагай үре-түңнелдерин совет улус дүргени-биле чедип алзын дээш ажылдаарын боттарывыстың сорулгавыс кылдыр салыр ужурлуг бис.

Социалистиг тургузуушкуннуң чылдарында үргүлчү болуп турганы ышкаш, Сибирьжилер коммунистиг тургузуушкуннуң программазын амыдыралга боттандырар дээш демиселдиң маадырлыг, карак-кызыл үлегер-чижээн көргүзер дээрзинге бүзүрелимни илергейлээрин чөпшээреп көрүңер.

Коммунизмни тургузаар дээш демиселче бурунгаар, эштер!

(Диңмиттиг, үр адыш часкаашкыны. Шупту туруп келгеннер).

Республиканың хөгжүм-шии театрынга өөреникчи бригадаларының болгаш аныяк натуралистерниң республика слёду болуп эрткен.

Слётту ВЛКСМ обкомунуң секретары Л. Е. Мокеичева ажыткан соонда районнарның школаларының өөреникчи бригадаларының бригадирлери 1961 чылда кылган ажылдарының түңнелдерин слётка рапорттааннар. Каа-Хем, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Өвүр, Тожу, Эрзин, Чөөн-Хемчик районнарның болгаш өске-даа черлерниң төлээлекчилери рапортту берген соонда Тыва АССР-ниң школачыларының рапортун Сарыг-Сеп школазының өөреникчизи Галя Шнырова слёттуң киржикчилеринге номчуп дыңнаткаш, ВЛКСМ обкомунуң секретары В. Дорун-оолга тутсуп бээрге, эш Дорун-оол байыр чедирип чүве чугаалаан.

ЧУРУКТА: слёттуң бөлүк киржикчилери боттарының дуржулгаларын солчуп турлар.

Фотозу А. АЙРНИИ.

Төлептиглерни—республиканың Дээди Совединче

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттарынга кандидаттар депшидилгези республиканың хоорайларында болгаш сууруларында, колхозтарында болгаш совхозтарында бедик көдүрлүүшкүннүг эртип турар. Ажылчы чоннар боттарының хуралдарынга СЭКП-ниң XXII съездизиниң төөгүлүг ужур-дузазының дугайын, тыва улус дээш, Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың улуг сагып салыышкынының дугайын сорук кириишкин-биле чугаалап турарлар.

Чаа республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга эң-не төлептиглерни — үлетпүрнүң болгаш көдээ ажыл-агыйның мурнакчыларын, партия, совет болгаш хөй-ниити организацияларының ажылдакчыларын, интеллигенцияның төлээлекчилерин депшидип турарлар.

«Тыва тудуг» трезиниң Туран участогунуң коллективиниң соңгулда мурнунуң хуралы сорук кириишкинниг болуп эрткен. Чазаныкчы **Салчак Таржаевич Шаравини** тудугжулар чаңгыс эп-сеткил-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадының кандидадынга депшиткеннер. Эш Шарави Туранның соңгу талакы № 65 соңгулда округунга бадылаттырар.

Сарыг-Септиң ортумак школазының коллективи Дээди Советтиң депутадынга кандидат кылдыр башкы **Ираида Семеновна Маслованы** адаан. Ол ышкаш Көк-Тейниң № 61 соңгулда округунуң талазы-биле депутаттың кандидадынга партияның Баа-Хем райкомунуң бирги секретары эш **Серафим Иванович Шуклинни** «Бурунгаар» көдээ ажыл-агый артелиниң кежигүннериниң ниити хуралы депшиткен.

ЧАА ШТАБТА

СЭКП-ниң Кызыл хоорккомунуң тургусканы хоорайның тускайжыткан дружиначыларының штавы ажылдап эгелээн.

Тускайжыткан дружинаның штавы мындыг ажылдарны чорудар: хоорайга болгаш ооң чоок-кавызынга автотранспорттуң шимчээшкининиң хынап, чурум үрекчилерин илередир болгаш хемчегни көргүзер, радио болгаш парлалганы дамчыштыр автотранспорт талазы-биле агитацияны чорудар, автоажыл-агыйларның ажылын хынап, ооң удуртукчуларын штаб кежигүннериниң хуралынга дыңнап, чугаалажыр болгаш оон-даа өске.

Тускайжыткан дружиначыларның штавының кежигүннеринде хоорайның мурнакчы чолаачылары, автоажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш өске-даа кижилер кирген. Штабтың кежигүннери АТК бүрүзүнде быжыглаттынган, дружиначылар график ёзугаар хүннүң-не дежурныйлап турар.

Эрткен пятницада дружина штавының кежигүннериниң бирги хуралы болган. Аңаа неделя иштинде автотранспорт шугумунга болган таварылгаларны чугаалашкан. Транспорттуң чурум үрекчилерин ол хуралга келдиргеш, хемчеглерни көргүскен. Чижээ, Кызылдың пассажирлер АТК-зының автобус чолаачызы Михаил Миндебеков болгаш № 1 чүък АТК-зының чолаачызы Борис Клубуков олар чырык хүндүс-ле кол кудумчуга машиналарын үскүлештирип алган. Бо чорук машинаны дүрген маңнадып, кудумчу чурумун үрээниниң түңнелинде болган. Оларның кайызы-даа мурнунда база чурум үрээн болган, ынчангаш Миндебековту 6 айда, Клубуковту 3 айда чолаачылаар эргезин казаан.

Транспорттуң чурумун үрээн чолаачылар Ю. Лютов, Деншин, В. Горегляд, А. Лоскутов, М. Казанцев болгаш өскелерге-даа сагындырыгны берип, чедирген когаралын төледир дугайында шиитпирни тускайжыткан дружина штавының кежигүннериниң хуралы үндүрген.

Тускайжыткан дружиначыларның штавы чоокку үеде кудумчу шимчээшкининиң талазы-биле өөреникчилер ортузунга ажыл чорудары-биле башкыларның тускай хуралын эртирип, транспорт талазы-биле киножурналдарның үндүрүлгезин организастаар.

А. АЛЕКСЕЕВ.

Шефчилер

Улуг-Хем районнуң «УТБА-ның 25 чылы» совхозтуң Ак-Туруг көдээ Соведи ында 8 чыл школазынга шеф организастаан.

Суурнуң 30 ажыг чурттакчылары школаның чеди өрээлдиг интернадын эртенгиниң 9 шакта чугайлап киришкен. Шефчилерниң чамдыктары өөреникчилерниң орун-дөжээн дашкаар үндүрүп, соңгаларны, эжиктерни чылыглап турган. Шефчилер чугайлаашкынны доозбаш, шалаларны чуп, орун-дөжекти киргеш эдип бергеннер.

С. СОТНАМ.

150 чыл болурунга

МОСКВА. (СЭТА). Улуг орус революстуг, философ, чогаалчы Александр Иванович Герценниң төрүттүнген хүнүнден бээр 150 чылы 1962 чылдың апрельде болур. Ол кайгамчык хүннү эрттирери-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири ёзугаар Бүгү-эвилелдиң байырлал комитедин тургускан. Комитеттиң даргазы—Леонид Соболев.

Комитеттиң чоокта чаа болган баштайгы хуралынга чогаалчылар, эртемденнер, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери хемчеглерниң делгереңгей планын айыткан. Ленинградка, Владимировога, Новгородка, Вяткага, Пермьге болгаш А. И. Герценниң амыдыралы база чогаадылгазы-биле холбашкан өске-даа хоорайларга турасхаалдың кежээлерин, эртем сессияларын, делгелгелерни чорударын айтып турар. Москвага ССР Эвилелиниң Улуг театрынга байырлалдыг хурал болур. Байырлал-биле холбаштыр А. И. Герценниң портредин чураан медальды үндүрер.

Байырлалдың 1962 чылында чогаалчының чогаалдарының чыындызын 30 томнуг кылдыр үндүрерин доозар. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының ном үндүрер чери Герценниң дугайында чүүлдерниң болгаш материалдарның чыындызын парлап үндүрер. Ону чогаадып тургузарынга Совет Эвилелиниң, Чехословакияның, Венгрияның, Польшаның, Англияның болгаш өске-даа чурттарның чогаалчы ажылдакчылары киржир.

РЕСПУБЛИКАГА АГААР-БОЙДУСТУҢ БАЙДАЛЫ

Бөгүн республикага булуттагылап каап турар хүн болур. Чамдык черлерге хар чаар. Кызылга хар шоолуг чагбас. Хат кошкактан өйтавынга чедир. Агаарның температуразы: республикага — 13—18, а Кызылга — 15—17 градус соок.

Редакторнуң оралакчызы
Д. О. БЕГЗИ.

СУДТАДЫКЧЫЛАР—АМЕРИК РАЗВЕДКАНЫҢ АГЕНТИЛЕРИ

Зоннтаг биле Науманның хереэниң талазы-биле суд чорудулгазы

МОСКВА. (СЭТА). Америк разведканың агентилери—немец шпионнарның хереэниң талазы-биле суд чорудулгазы доозулган.

Херектиң ужуру болза, бо чылдың сентябрьның эгезинде ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын Выборг районунга «Рено» деп маркалыг автомашина эртип кирип келген. Ооң иштинге Германияның Федеративтиг Республиказындан үнген ийи немец студентилер Петер Зоннтаг биле Вальтер Науманн олуруп чорааннар. Олар Совет Эвилелинге турисчи аян-чорукчулар кылдыр адаттынып алгаш шургуп кирип келген. Аян-чорукчулар орук дургаар хөй-хөй чараш хоорайларны таварып чораан. Оларның машиназы Выборгтан Ленинградче углап чоруткаш, оон Москва, Харьков, Запорожье, Ялта хоорайларны дамчып эрткен, ооң соонда Запорожьени болгаш Харьковту база катап эрткен, а ооң соонда Киев, Житомир, Винница, Чернигов хоорайларга барып чораан. Ынчалза-даа Зоннтаг биле Науманн оларның бойдустуң чараш чурумалдарындан өске чүүлдерни сонуургап чорааны илерээн. Чернигов областың Порубное деп каайлы хынап эрттирер черинге оларның херекселдерин хынап турда, аян-чорукчулардан чурук тырттырган пленканың болгаш демдеглел бижиктерниң бары илерээн. Ол чүүлдер болза Зоннтаг биле Науманның Совет Эвилелинче келгеш, шпиончу медээлер чыгганың херечилээн.

Чиик машиналыг аян-чорукчуларның хереэн ылавылап көөрге, Петер Зоннтаг биле Вальтер Науманн олар америк разведка органнарының ажылдакчылары болгаш оларның даалгазын ёзугаар Совет Эвилелинге шпиончу үүлгедиглер чорудуп турган кижилер болган.

Америк шпионнар Зоннтаг биле Науманның хереэниң талазы-биле ажык суд чорудулгазы совет болгаш делегей хөй-ниитизиниң кичээңгейин хаара тудкан. Херектеннерниң хереэн суд даргалаан ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязының кежигүнү Юстицияның подполковниги Д. П. Терехов, улус төлээлери артиллерияның генерал-майору Д. З. Воробьев, ужар чүүлдүң генерал-майору А. М. Захаров, судтуң секретары Юстицияның майору Н. Г. Смирнов олар составтыг ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязы көрген. Шеригниң кол прокурорунуң оралакчызы Юстицияның генерал-майору Б. А. Викторов херектеннерни күрүне талазы-биле буруудаткан. Автокаттарның Москва хоорай коллегиязының кежигүннери автокаттар М. И. Гринев, П. Я. Богачев олар болчукчулап турган.

Судтуң болуп эрткени ССРЭ-ниң Дээди судунуң залынга Москваның хөй-ниитизиниң төлээлекчилери, найысылалдың бүдүрүлге черлериниң ажылчын, албан-хаакчылары олуржуп турган. Совет журналистер, делегейниң дыка хөй чурттарының эң улуг телеграф агентилелдериниң болгаш солуннарының Москвада турар ажылдакчылары, Германияның Федеративтиг Республиказының элчин чериниң төлээлекчилери база бар, а ол ышкаш Москвада турар АКШ-тың Гарвар университединиң профессору юрист Д. Берман база аалчы болуп олурушкан.

Хуралдың залында дааш-шимээн чок. Юстицияның майору Н. Г. Смирнов буруудадыр түңнелди номчаан. Аян-чорукту ажыглап, Совет Эвилелиниң дугайында шпиончу медээ чыыры америк разведканың ниити планының хемчеглериниң бирээзи апарган дээрзиниң истелгеден илерээнин ол документиде онзалап демдеглээн. Бо талазы-биле эң ядепкейлиг үүлгедиглерин америк болгаш өске-даа капиталистиг чурттарның разведкалары 1961 чылдың чайында эгелеп чорудуп турар апарган.

Петер Зоннтаг, Вальтер Науманн оларны Марк, Олсен болгаш Робертс деп аттыг америк разведчиктер элзидип алгаш, Гейдельбург хоорайга тускай шпионнар сургуулунга өөреткен. Херектеннер ооң соонда Совет Эвилелиниң девискээринде ракета бүдүрер заводтарны, ракета салып үндүрер шөлдерни, оларже баар оруктарны, шериг аэродромнарын, радар установкаларын, бедик вольтулуг сайгылгаан дамчыдар чагыларны, ракеталар дажыглаар транспорт чепсек-херекселдерин хайгылдап көрүп чорааш, чурукка тырттырар база ол ышкаш америк разведкага кандыг-бир байдал-биле сонуургалды болдуруп болур хамаатыларның дугайында медээлер чыыр даалганы алганнар.

Зоннтаг болгаш Науманн олар АКШ-ка ажыктыг шпиончу үүлгедиглер кылырынга чөпшээрешкен. Америк разведка-биле чажыт кады ажылдажылга чорудар дугайында хол үжүүн олар салганнар.

Америк разведканың ужур-дуржок чоруунуң дугайын дараазында фактылар тодарадып турар. Судтадыкчылар кайызы-даа немецтер, ГФР-ниң хамаатылары болуп турар болза-даа, Зоннтагтың өчээнинден алырга, америк разведкага ажылдап бээр хүлээлгеден ангыда, разведка органнары-биле кады ажылдажылганы олар илередип чарлапкан турар болза, америк хоойлу ёзугаар кеземче харысалгазынга оларның онаажырын хол үжүүнде айыткан. «Меңээ билдинген азы меңээ билдине бээр бүгү чүүлдерни чажыды-биле кадагалаарын меңээ сагындырган. Бир эвес ол чажытты сандарадыр болзумза, америк хоойлу ёзугаар мени харысалгаже киирген турар»—деп, ында чугаалаан болган.

Шпионнар чурук тырттырар аппарат, чажыт бижик бижиир херекселдиг тускай автокарандаш, акша болгаш аян-чорукчунуң херекселдери-биле хандыртынган болганнар. Август айның 27-де Зоннтагтың хуузунда чиик машиназы-биле олар Данияны, Швецияны болгаш Финляндияны таварттыр Совет Эвилелинче чажыт медээ чыыр дээш чедип келгеннер.

Эксперттерниң кылган түңнелин ёзугаар алырга, шпионнарның чыып алган медээлери шеригниң болгаш күрүнениң чажыттары болган. Зоннтаг биле Науманны күрүнеге удур кемниг-херек дээш кеземче харысалгазының дугайында ССРЭ хоойлузунуң ийи чүүлү-биле судка шилчиткен.

Буруудадыр түңнелди чарлаан соонда судтадыкчылар чарлаттынган буруудадыышкынга буруузун миннип турар бе деп, суд даргазының салган айтырыынга Зоннтаг болгаш Науманн олар буруувусту долузу-биле миннип тур бис деп харыылааннар.

Баштай судтадыкчы Петер Зоннтагты байысааган. Судтуң мурнунда бора өңнүг коя костюмнуг, дүрзүгүр аныяк кижи турган. Ынчалза-даа коя идик-хеп ол кижиниң кара сагыжын чажырып шыдавас.

Каш чыл бурунгаар Зоннтаг Герман Демократтыг Республиканы каггаш, аденауэрлиг Германияже дезе берген. ГДР-ге тура дээди өөредилге черинге кирип чадааш, дескениң ол чугаалаан. Ынчалза-даа ооң мырыңай тускай чүүлге өөреникзээни дораан-на илерей берген. ГФР-ге баргаш, ол бодунуң тускай эртеми кылдыр орус дылды шилип алган. Чүге ынавыла орус дылды шилип алганыл? Чүге дизе орус дылды билир чорук ГФР-ге ооң ажылдаарынга делгем арганы ажытканын Зоннтаг миннип өчээн. Орус дыл билир немец кижи америк разведкага эң-не таарымчалыг кандидатура болган.

Ындыг кандидатураның кара чаңгыс-ла ол эвези билдингир. Совет Эвилелинге удур шпиончу үүлгедиглер кылырынга ГФР-ниң девискээрин америк разведканың калбаа-биле ажыглап турары Зоннтагтың өчүүнден улам тодаргай илерээн. Америк разведка ССРЭ-де ракета салып үндүрер шөлдерниң, ракета заводтарының турар черлерин—Совет Эвилелиниң камгаланыр күчүзүн билип алырын бүгү арга-биле оралдажып турар.

Бодумнуң дузалакчым Науманн-биле кады американнарның саналын хүлээп ап тура, шериг ужур-дузалыг черлерни чурукка тырттырбазын бодап турган бис деп, судту бүзүредирин Зоннтаг хей оралдашкан.

Ынчаарга шериг ужур-дузалыг черлер таваржырга оларны чүге чурукка тырттырып турган силер ынчаш?—деп, прокурор айтырган.

Харыылаар чүве тыппайн барган судтадыкчы ыттавайн турган. Чүгле күрүнениң болгаш шеригниң чажыдын дилеп, Совет Эвилелинче шургуп кирип келген шпион ындыг айтырыгны чүү деп харыылаар боор ол?

Бүдүмел херечилелдер—чажыт бижик бижиир авторучка, тускай чурук тырттырар аппарат болгаш шпионнарның өске-даа херекселдери Зоннтаг биле Науманның ёзулуг сорулгазын долузу-биле илередип турар. Олар аян-чорукчулар эвес, а шпионнар-дыр. Мырыңай чажырар арга чок боол кээрге, чажыт бижик бижиир авторучка-биле шпиончу медээни блокнотка бижиириниң аргазын америк разведчиктерден канчаар өөренип алганын Зоннтаг көргүскен. Маргыжар арга чок барымдаалыг буруудадыышкынга тулгаш Зоннтаг бодунуң үүлгедииниң совет күрүнеге, совет улуска удур кемниг-херек болганын билинген.

Ол ам кемниг-херек үүлгеткенинге хомудап, өршээл көргүзерин дилеп турар.

Вальтер Науманны байысааган. Ол база-ла Зоннтаг ышкаш Гейдельберг университединиң студентизи чораан. Зоннтаг 22, Науманн 27 харлыг. Судтадыкчының өчүү Зоннтагтыы-биле барык дөмей болган. Августуң 27-де Совет Эвилелинче аъттанырывыстың мурнуу чарыында бистиң бүгү херекселивисти американнар кичээңгейлиг хынап көрген деп Науманн чугаалаан. Бо өчүк база бир тодаргай барымдаа болуп, херекте капсыртынган. Ооң бодалы-биле алырга, ук хыналданың сорулгазы болза, херек илеретtinе берзе, Зоннтаг биле Науманның машиназының иштинде болгаш карманнарында оларның ёзулуг ээлерин илередиптер хире кандыг-бир чүвениң чогун ылавылаары болуп турган.

— Меңээ бир американ кижиниң телефон дугаарын бижээн саазын турган чүве, ону безин хавырып алган—деп Науманн чугаалаан.

Прокурор буруудадыкчыга дараазында айтырыгларны улай-улай салгылаан.

— Винница хоорайга баргаш, кандыг даалга күүседир турган силер?— деп, ол айтырган.

— Телефон дугаарлыг ном оорлап алыр дээн бис.

— Ону күүсеткен силер бе?

— Чок. Телеграф бажыңынга кире бээривиске ында кижи хөй болган, ынчангаш оортан чүнү-даа ап шыдавайн үнүпкеп бис.

— Совет Эвилелинден чажыт сөстерлиг телеграмма чорудар хүлээлгелиг турган силер бе?

— Ийе, ындыг даалганы биске берген турган. Районнарның бирээзинге шериглерниң чоруп турганын билип алган болзувусса, Гейдельбергте — Рорбахта Монике Хехт деп бир херээжен кижиге чылыг байыр чедирген телеграмма чорудар, бир эвес улуг маневр, шеригниң улуг каттыжыышкыннары хөделип чоруп турарын көрген болзувусса, эң чылыг байыр күзээн телеграмманы чорудар, шериг мобилизациязы болган таварылгада чүректиң ханызындан эң улуг байыр чедирип, телеграмма чорудар ужурлуг турган бис ийин— деп Науманн чугаалаан.

— Ындыг телеграммаларны чоруткан силер бе?—деп прокурор айтырган.

— Ону чорудары чугула эвес болган. Чүге дизе чүнү-даа көрбээн бис—дээн.

Совет Эвилелинден тып алган чажыт медээлерни чаныып келгениниң сөөлүнде кымга дамчыдып бээр ужурлуг турган силер деп айтырыгны харыылаарындан Зоннтаг-даа, Науманн-даа бар шаа-биле ойталаарын оралдашканнар. Марктың болгаш Олсенниң сөзү-биле алырга, ол медээлер соңгу атлантика эвилелиниң чурттарынга хереглеттинген турар деп, Науманн адак сөөлүнде аргажоктуң кырындан медеглээр ужурга таварышкан.

Судтадыкчыларны байысаап дооскан, дараазында залче херечилерни—Порубноениң эрттирилге-хыналда пунктузунуң улуг хынакчызы, кызыгаар шеригниң улуг лейтенантызы С. Д. Мосейко, каайлының улус хынакчызы Г. И. Шмаровту келдирген. Олар сентябрьның 27-де америк шпионнарның Совет Эвилелинден үнүп чоруур деп турган хүнүнде дежурныйлап турганнар. Зоннтаг биле Науманның туттурганының байдалын судка херечилер чугаалап бергеннер.

* * *

ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязы Петер Зоннтаг болгаш Вальтер Науманн оларның кайызы-даа 12 чылга хосталгазын казып шииткен, олар баштайгы үш чылды кара бажыңга, оон артканын эдип-чазаар лагерь черинге эрттирерлер.

Шииттиргеннерниң эт-хөреңгизин хавырган. Зоннтаг биле Науманн олар Совет Эвилелинге турисчи чорудулганы ССРЭ-ниң күрүне болгаш шериг чажыттарының дугайында медээлер чыырынга ажыглаан.

КИНОТЕАТРЛАРГА

БӨГҮН

«НАЙЫРАЛ»: «Дарганның тугу» 10, 12, 8 шактарда. «Ыр кыйгырып тур» 2, 4, 6, 10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хензиг кушкашчыгаш» 1.15, 3.15 шактарда. «Екатерина Воронина» 5.15, 7.15, 9.15 шактарда.

«ВОСТОК»: «Буурап дүшкен күзелдер» 7.15, 9.15 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Хензиг кушкашчыгаш» 2.30, 4.30, 6.30 8.30 шактарда.

Чуртталга бажыңнарының тудуунга болгаш капитал септелгезинге алган чээлилерниң талазы-биле бо чылдың дөрткү кварталында ээлчеглиг төлелгелерниң хуусаазы 1961 чылдың декабрь 15-те төнерин чээли алган бүгү кижилерге Тудуг банкызының Тыва республика конторазы сагындырып тур. Ээлчеглиг төлелгелерни айыткан хуусаазында төлевес болза, чээлилер талазы-биле өрени суд органнарын дамчыштыр төлеттирер апаар.

Төлелгелерни Күрбанкының Кызыл хоорайда Кочетов кудумчузунуң № 17 бажыңда орулга кассазы, Шагаан-Арыг, Чадаана, Туран хоорайларда болгаш Кызыл-Мажалыкта салбырлары хүлээп ап турар.

РЕДАКЦИЯНЫҢ АДРЕЗИ: Кызыл, Щетинкин кудумчузу, бажың № 3 ТЕЛЕФОННАРЫ: редакторнуң 24-63, редакторнуң оралакчызының 35-24, пропаганда килдизиниң 23-54, харысалгалыг секретарьның болгаш харысалгалыг дежурныйның 23-35, көдээ ажыл-агый килдизиниң 25-38, партийжи амыдырал болгаш культура амыдырал килдистериниң 37-13, иштики информация килдизиниң 20-60, чагаа болгаш совет тургузуг килдистериниң 21-27, үлетпүр болгаш транспорт килдизиниң 22-64, бухгалтерияның 31-75, корректорларның 21-47. Солун келбейн барганда 32-75 телефонче долгаар.

ТС—01176. Чагыг № 2890. Культура эргелелиниң типографиязы.